

Löfflerová Katarína

Életrajz

Löffler asszony Pozsony város szívében él, a régi, korhű épületek egyikében, a lányával és a vejével. A lakás régi bútorokkal van berendezve. Löffler asszony szobáját könyvek, képek és kedvenc politikusainak arcképei – többek között Ferenc József császár, T. G. Masaryk és Václav Havel portréja – díszítik. Löffler asszony magas kora ellenére is nagyon fürge, naponta sétál a városban. Az interjú négy ülésben készült. A feltett kérdések mindegyikére nyíltan és érthetően válaszolt, sőt, nem hagyta ki a humoros helyzeteket sem. Csak az első két házasságának történetéről nem kívánt nyilatkozni. Ezt a kívánságát természetesen teljes mértékben tiszteletben tartottuk, ezért az ezzel kapcsolatos további kérdéseket mellőztük.



A dédszülőkről nem sokat tudok mesélni. Valaha nem úgy volt, mint ahogy most van, hogy körülöttem egy csomó nyolcvanéves ember él; sőt, jómagam is túl vagyok a kilencvenen. Az én dédszüleim idejében a hatvanévesek már nem éltek, tehát amikor én születtem, már egyik dédszülő sem élt.

Az édesapám családja Nagymegyerről, a mai Veľký Mederől származott, de ott éltek már a dédszüleim is és aztán a nagyszüleim is [Nagymegyer – nagyközség volt Komárom vm.-ben, 1891-ben 3200, 1910-ben 3600 lakossal. Trianon után Csehszlovákiához került. – A szerk.]

Akkoriban divat volt még a nagy család, mindenütt egy csomó gyerek volt. Nálunk is sok volt a gyerek. Az apai nagyapámnak, Weisz Ignácnak két fivére volt. A legidősebbik fivér, Weisz Miksa ügyvédnek tanult. Komáromban élt, akkor még Weisz néven. A legfiatalabb a három fivér közül, Weisz Mór meg Győrben telepedett le mint orvos. Lányok is voltak a családban, férjhez mentek, a nevüket nem magyarosították [lásd: névmagyarosítás]. A néhai Osztrák–Magyar Monarchia idejében a névváltoztatás majdnem mindennapos ügy volt. Rengeteg magyarosítás történt akkor. Hogy mi történt később? Az unokák már szlovákosították a neveiket. A lánytestvérek, úgy tudom, Kaposváron voltak férjnél. Én mint gyerek közülük már csak egy nagyon öreg nénire emlékszem. Ez a nagyon öreg néni ötven éves lehetett akkor. Nem emlékszem, hogy hívták, ezekkel nem voltunk összeköttetésben, mert akkor még vonattal közlekedtünk, távol éltünk tőlük mi itt, Pozsonyban [lásd: Pozsony város].

Az én nagyapám [Weisz Ignác] mindenfélével próbálkozott, de a családból ő volt az egyetlen, akinek soha semmi nem sikerült. A Monarchia egyik nagyobb városából a másikába vándorolt, és minden városban született gyereke. Ezért aztán történetesen például az én édesapám, Weisz József Pesten született. Az apám öccse, Ottó Bécsben, a legfiatalabb testvéröcs, Béla pedig már

Nagymegyerén született. Valahogy nem sikerült neki semmi. A családot Weisznek hívták. Mikor a fiúk érettségiztek, akkor magyarosították meg a nevüket. A nagyszüleim még Weiszek voltak, viszont az apámék, a három fiú, ők Vidorok lettek. Az én leánykori nevem így Vidor Katalin. Az apai nagypapámra nem nagyon emlékszem, mert kisgyerek voltam, amikor meghalt [1919-ben].

A nagymamám, Weisz Ignácné [szül. Abelesz Stefánia] nagyon helyes teremtés volt. Az apai nagymamát nagyon szerettük. Az özvegy nagymamám a legidősebb lányánál, Etelnél élt, aki Kaposváron volt férjnél. Akkor még nem létezett nyugdíj. A nagymamának minden gyereke küldött havonta egy bizonyos összeget. Ez a Kaposváron élő nagymamám minden évben eljött hozzánk Pozsonyba. Egy hónapig volt nálunk. Maximálisan jó volt a viszony köztünk. Nagyon vidám, kissé dundi teremtés volt. Tökéletesen beszélt magyarul, németül, franciául. Valaha nagyon jómódúak voltak [a szülei], mert francia tanítónőt is tartottak. Mikor itt tartózkodott, ha mentünk az utcán, mindig volt vele egy ceruza és egy kis notesz, abba jegyezgetett. Mondom: „Nagymama, hát mit ír ide?” „Jó, fiacskám, hát szlovákul tanulok most. Mert ha jövőre eljövök, megint többet akarok tudni.” A feliratok mindenhol három nyelven voltak kiírva – szlovák–német–magyar –, és ha valami ki volt téve, azt is elolvasta, azt is leírta. A vége az volt, hogy amikor már többször is itt volt nálunk, megértette, amit mondtak. Persze akkor Pozsonyban még nagyon keveset beszéltek szlovákul, de megértette. Őt nagyon-nagyon szerettük. Mikor iskolába jártam, akkor az iskolarendszer még más volt. Itt-ott diákbált is rendeztek. A nagymama is eljött rá, ha itt volt. Rendszerint a szülőkkel mentem, de nekik már éjfélkor elégük volt belőle. Mondták, „no hát Kató, gyere most már, megyünk haza”. Hát persze hogy kétségbe voltam esve, lehettem akkor tizennégy-tizenöt éves. Nem is lehetett elmenni persze, ezért elkezdtem sírni: „Nem, maradjunk még egy kicsit.” Erre az én kaposvári nagyon szeretett nagymamám azt mondta: „Ti csak szépen menjete haza, ne törődjete vele, én nagyon szívesen itt maradok vele, mert nekem ez nagyon tetszik. Majd én a Katóval hazajövök.” Az én nagyon aranyos nagymamám reggel háromig maradt velem, és akkor mentünk haza. Persze kísértek ugye a fiúk is, úgyhogy nem volt a legnagyobb csönd. Mire beértünk a lakásba, a szülők felébredtek, és a nagymamám kikapott, hogy ilyen sokáig maradtam vele ott, és akkor azt súgta a fülembe: „Jobb, hogy én kapok ki, mint te.”

Én az anyai ágon őspozsonyi vagyok. Tudniillik az én anyai nagyapám – hogy hol született, azt nem tudom megmondani, de – itt élt, Pozsonyban mint fiatalember. Hahn Gyulának hívták a nagyapámat. Hogy mi volt, milyen iskolába járt valaha, semmit sem tudok, mert nyolc-kilenc éves lehettem, amikor meghalt. Nem emlékszem rá, hogy ezt valaha is különösebben emlegették volna a családban. A nagyanyám, Hahn Gyuláné, született Singer Ida szintén idevalósi volt. Egyetlen lány volt. A pozsonyi nagyszüleimnek három lánya volt, köztük az én édesanyám, aki már itt járt iskolába mind a két testvérével. Csak három lány volt. A legidősebbet Hahn Etelkának hívták. A középső volt az anyám, Anna és a legfiatalabb Emma. Itt éltek, és persze mindegyik férjhez ment, mindenkinek gyereke is született, így egész szép számmal voltunk. Etelka néni, aki a legidősebb volt, két leánya született. Akkor jött az én anyám, szintén két leánya volt, én és a húgom. A nagyszüleim boldogságára a legkisebbiknek egy szem fia született, végre fiú is van a családban. Már ő is meghalt. Az unokatestvérek közül senki nem él, csak én egyedül.

Egyik család sem volt ortodox. 1871-ben, ha jól tudom, akkor alapult meg a neológ község Magyarországon □Az ortodox és neológ hitközségek az 1868–69-es Izraelita Egyetemes Gyűlés után váltak szét. A status quo ante hitközségek 1871-től képviseltek külön irányzatot. – A szerk.□ Bizony elég gyorsan sok hívője támadt a neológ hitközségnek, ami, ahogy mondják, főleg annak volt

köszönhető, hogy az itt élő zsidóság minél előbb be akart olvadni a környező lakosság életébe, annyiból, hogy hasonló módon akartak élni. Éppen ezért modernebbül kellett élniük, mint ahogy az ortodoxok éltek. Tehát mind az apai részről, mind az anyai részről a család mindegyike a neológ hitközség tagja volt. Ez annyit jelentett természetesen, hogy hívők voltak, de sokkal lazábban, mint az ortodoxok. Ez annak volt nagyrészt köszönhető, hogy Pozsony város leghíresebb rabbija Hátám Szófer [lásd: pozsonyi jesiva] volt, aki pedig mai szemmel nézve az ortodoxnál is ortodoxabb volt.

A pozsonyi nagyszüleim [azaz: az anyai nagyszülők] házában volt segítség. A Mihály utcában laktak, ott, ahol a Ruefa utazási iroda volt. Itt egy nagyon szép üzlet, N. Neumann, egy bécsi konfekciós vállalat fiókja volt. Ennek a fiókját vezette az én nagyapám. Ez egy nagyon szép, nagyon elegáns férfi konfekciós üzletnek számított valamikor. Itt is laktak. A lakások bent az udvarban voltak. A mellette lévő házhoz a Katalin kápolna volt hozzáépítve. A kápolna állítólag a tizenhatodik századból vagy a tizenegyedik századból származik, nem tudom pontosan. Sok fiatal is megfordult itt. Egyszer azt kérdezte tőle egy vidéki lány, hogy nem tudna-e valamilyen munkát, mert itt szeretne elhelyezkedni egy családnál. Milyen boldog lenne, mert mindennap lejöhetne ide a kápolnába. A nagyanyám azt válaszolta, hogy most rögtön jöhet hozzánk. És valóban, amíg a nagyanyám élt – mert a nagyapám meghalt –, ez az eredetileg apácának készülő fiatal teremtés (aztán már nem is volt fiatal) ott maradt a nagyanyám mellett, mindig boldogan, megelégedetten, mert a kápolna nyitva volt.

A nagyszüleimnek nem volt olyan igazi baráti társaságuk. Voltak ismerőseik, de színházon vagy a koncerteken kívül kávéházakba nem jártak. Nagyon sokat dolgoztak az üzletben. Minden nap este hét órakor zártak. Szombaton és vasárnap nyolc órakor nyitottak, és tizenkettőkor zártak. A nagymamám is segített a háztartáson kívül, a pénztárban ült. Nagyon-nagyon sokat dolgoztak.

A nagyszüleim nem meséltek a gyerekkorukról. Nem laktunk együtt, ugye – a nagyszüleimnek minden lánya másutt lakott. Meg hát egész más nevelés volt akkor. Ma az unokám nekem azt mondja, hogy „čau” [szlovák: 'csaó']. Nekünk akkor, tehát minden unokának, mindennap be kellett mennünk a nagymamához azt mondani, hogy kezet csókolom, és kezet is kellett csókolni. Ezzel elég volt, már mehettünk is el. Ezt minden áldott nap meg kellett tennünk, és meg is tettük. Nagyon szigorú volt a pozsonyi nagymamám, saját magával szemben is. Ha erre évek múltán visszagondolok, akkor tudatosítom, hogy éppen ezért nem nagyon szerettük őt. Igaz, nagyon vigyázott ránk, irányította a lányait is, hogy hogyan neveljenek, milyen szigorral. Persze ma látom, hogy ez nem is volt olyan rossz nevelési módszer.

Nem volt jellemző arra az időszakra, hogy a szüleim meséljenek a szüleikről. A szülők iránti respektus abszolút volt. Annak idején különvélemény nem létezett. Ha azt mondta apám vagy anyám, hogy ez úgy van, akkor számomra az volt a természetes, hogy az úgy is volt. Még csak gondolkoznom sem kellett erről, nem azért, mert nem volt erre alkalom, hanem azért, mert ez nem is volt szokásban. A háború után, mikor hazajöttem, nem éltek a szüleim. Nem volt senkim. Férjnél voltam már. Már fél éve itt éltem, de nem volt mit felvennem. A régi üzletek kezdtek kinyitogatni, javult az áruellátás is. A belvárosban volt egy szövetület, ahová az édesanyám is járt valaha vásárolni. Az üzlettulajdonosok odakint álltak az ajtóban, és csalogatták be – úgymond, fogták – a vevőt. Mikor arra jártam, megkérdeztem a tulajdonost, hogy nincs-e szövet. „Jöjjön be, nézzen be.” Az első Ausztriából kapott nagyon-nagyon szép szövetet. Bementem, pénzem volt. Kosztümöt szerettem volna. Életemben még egyedül nem választottam szövetet, ilyesmit mindig anyuval

vettem. Nem is voltam képes választani, ezért aztán mondtam a boltosnak, hogy adjon nekem tanácsot. Adott, a szabó címét is megadta.

Az édesapám, Vidor József Pesten született, 1882-ben, ott végezte az iskolákat is – kereskedelmi akadémiát, így mondja a családi szájhagyomány. Rendkívül ügyes fiatalember lévén, érettségi után bankba került. A bank, ahol Budapesten dolgozott, itt Pozsonyban is nyitott fiókot. Annyira meg voltak elégedve vele, hogy az apukámat huszonhárom éves fejjel kinevezték a bank fiókvezetőjévé, ami akkor elég nagy karriernek számított. Fiatalkori képei után ítélve egész csinos ember volt, nagyon jókedvű, kellemes, humorral teli. Itt a színházban ismerkedtek meg az édesanyámmal. Édesanyámat és a testvéreit minden nagyobb előadásra elvitték. Az ismeretségből aztán házasság lett. Édesanyám középfokú lányiskolába járt Pozsonyban.

A Grössling utcában születtem [Pozsonyban] 1910-ben – ma már úgy hívják az utcát, hogy Medená. A ház akkor még eléggé új volt, úgy mondták, hogy ez egy modern lakás, mert fürdőszoba is volt benne. Az első világháború alatt kiadtak egy olyan rendelkezést, hogy akinek a férje családfenntartó és bevonult katonának, annak házbért egy bizonyos ideig – nem tudom, meddig – nem kellett fizetni. Mialatt az édesapám elvult, a házbért tényleg nem fizettük. A háztulajdonosnő ennek ellenére is felmondott az édesanyámnak, el kellett hagynunk a lakást. Az édesanyám azt mondta: „Rendben van, ha kell, elmegyünk.” Nagyon sajnálta ugyan, azt se tudta, hova, merre, mit csináljon. Közben sikerült az apámnak is hazajönni, de akkor már azt mondta, nem maradunk, keresünk mást. Összetalálkozott egy barátjával, akinek saját háza volt a volt Tobrucká utcán – akkor még úgy hívták, hogy Rojková (Rojkó utca) –, és ott éppen megürült egy négyszobás lakás. Kivándoroltak [a lakók], ez akkor még nem volt nagy divat, de elmentek Pozsonyból. Este rögtön átadta a szüleimnek a lakást, így már 1916-ban odakerültünk.

Az édesapám Pozsonyban vonult be [az első világháború alatt]. Pozsony városban 13-as honvédek és a 42-es honvédek voltak. Az apám 13-as honvéd volt, az első hadtesttel azonnal kiment a frontra, Przemyślbe [Galícia]. Przemyśl akkor ugyan még a későbbi Lengyelország Ausztriához tartozó része volt, az orosz határ mentén feküdt. Ez egy erődítmény volt, Przemyśl [Przemyśl 1874-ben erős várrá építették ki, de ez a világháborúig részben elavult. 1914. szeptember elejétől október 9-ig ostromolta az orosz sereg, de a nagyon nagy emberveszteség ellenére sem tudták bevenni; másodszor november 11-én zárták körül, az ostromgyűrű 1915. március 22-ig tartott, amikor is a védők élelmiszere elfogyott, ezért felsőbb parancsra az erődöt fölrobbantották, és a hadiszerek elpusztítása után a várat föladták. 1915. június 3-án néhány napig tartó ostrom után a magyar honvédek ismét visszafoglalták. – A szerk.]. Ott elég hosszú ideig tartózkodtak. Apám, egy nap, úgy estefeled, mikor az erődítményből már le lehetett menni a városba – itt a családom humorosabb életének a része következik –, lement a városba. Bement az egy szem bankba, ami ott létezett, és felkereste annak az igazgatóját. Bemutatkozott, és azt mondta, hogy kollégák vagyunk, mert én Pozsonyban egy banknak ugyancsak a vezetője vagyok. A másik nagyon megörült apámnak, meghívta őt vacsorára. Apám elég kártyás ember volt, leültek zsugázni. Hívták az apámat, hogy bármikor jöjjön le, nagyon fognak örülni a látogatásának. Erre pár nap múlva édesapám megint lement, megint zsugáztak. A következő alkalommal már hárman voltak, azt hiszem, hogy akkor már lehetett preferanszot [Préférence – magyar kártyával játszott kártyajáték. – A szerk.] játszani vagy alsózni, mert a przemyśli bankigazgató egy másik barátját is meghívta. Ismét megvacsoráztak, nagyszerűen elszórakoztak. Édesapámnak éjjel felé kellett visszatérnie az erődítményre. Amíg vacsorán volt, az oroszok elfoglalták az erődítményt, így nem tudott

visszamenni. Nagyon nehezen, de mégis sikerült az apámnak valahogy elmennie [Pozsonyba]. Hazafelé menet itt-ott különféle osztrák-magyar hadtestekkel találkozott, az egyik a másiknak csak átadta, hogy itt jelentkezzen, ott jelentkezzen. A vége az volt, hogy hosszabb idő után mégiscsak sikerült hazakerülnie. Az édesapám erre azt mondta, hogy a kártya mentette meg az életét. Ehhez azonban tudni kell, hogy az elsős osztálytársaim közül soknak az édesapja, akik hasonló korúak voltak, mint az én apám, nem tért vissza, fogságba estek. Ha kibírták a fogságot, évek múlva már rég Csehszlovákia volt, mire hazajöttek; ha pedig nem bírták ki, meghaltak.

A háború folyt tovább. Apám, érdemeire való tekintettel, itteni beosztást kapott a katonaságnál. Az érdemeit nem a hadtéren, hanem otthon szerezte. Tudniillik akkor hadikölcsönöket kellett jegyezni, és apámnak sikerült ismerősöktől, a bankban és a többi vállalatoknál hadikölcsönöket szerezni [A háborús kiadások fedezésére 1914 és 1918 között nyolc alkalommal bocsátottak ki hosszabb lejáratú ún. hadikötvényt. Lásd: hadikötvény az Osztrák-Magyar Monarchiában. – A szerk.]. Többek között itt volt a nagy Stollwerck gyár, a Patron gyár meg a Dinamit [Franz Stollwerck 1839-ben nyitotta meg édesipari termékeket gyártó üzemét Kölnben. Halála után öt fia Gebrüder Stollwerck néven továbbfejlesztette a céget, amely 1902-ben részvénytársasággá alakult át. A pozsonyi gyárat 1896-ban alapította két Stollwerck fivér, eredeti elnevezése a K. K. Österreichisch-Ungarisch Hof- und Schokoladenfabrik volt. 1900-ban a pusztító erejű tűzvész ellenére is több mint 1 milliós nyereséget mutatott ki. 1948-ban formálisan államosították, a gyártást a csokoládétartalmú édességekre építették át; a Patrónka gyárat 1870-ben (más források szerint 1868-ban, ill. 1872-ben) alapította egy bécsi magáncég, Roth György és társai (Georg Roth et Co.). A cég székhelye Magyarország határain kívül volt. A pozsonyi leányvállalatot az osztrák-magyar hadsereg lőszerszükségleteinek fedezésére állították föl. Az első világháború kitörése után, 1915-ben 3000 alkalmazott dolgozott itt. 1918-ban az üzem önállósult, új nevet kapott – Pozsonyi J. Roth Rt. 1928-ban Csehszlovákia legnagyobb ilyen jellegű gyárai közé tartozott. Elsősorban a hadsereg részére, ill. sportlövészet céljára gyártottak lőszert; a Dinamit egyike Szlovákia legrégibb vegyipari üzemeinek. A társaságot 1873-ban alapította Dr. Nobel svéd feltaláló mint az Európa-szerte megalapított hasonló jellegű vállalkozásainak egyikét, „Dynamit Nobel” hivatalos címen. A céget 1946-ban államosították. – A szerk.]. Olyan hatalmas nagy összegeket szerzett, hogy elismerve érdemeit, itt alkalmazták. A bankba is be tudott járni, de katonai szolgálatban. Ferenc Józsefet halála után [1916] IV. Károly és Zita királynő követte. Ezek 1918 márciusában jöttek Pozsonyba bemutatkozni. Hajóval úsztak le Bécsből, Pozsonyban kiszálltak, itt voltak pár órát, aztán átmentek Budapestre. Itt természetesen nagy fogadást rendeztek a tiszteletükre, különféle szervezetek is várták őket. A Vásártér [Ez a mai SNP tér, azaz Námetstie Slovenského Národného Povstania (Szlovák Nemzeti Felkelés Tere). – A szerk.] sarkán különféle debütánsok sorakoztak. Az édesapám mint a bankok megbízottja szintén köztük volt. Én akkor a nyolcadik évemben jártam. Apu azt mondta, hogy elvisz magával, hadd lássam én is a királyi párt. Boldog voltam, hogy láthatok egy királyt közlőrl. Funk rabbi – sajnos a fényképeim már nincsenek meg, mert a második világháború alatt mindenem eltűnt, minden és mindenkim – állt ott, és megáldotta őket. Lovas kocsiban ültek.

A húgom szintén itt született Pozsonyban, 1917-ben. Hét éves voltam, amikor ő a világra jött. Hét év különbség volt köztünk, ami rengeteget jelentett, és mindig megtorlásra vágyott, mert ő volt a kisbaba, ő volt a minden. Én nem. Féltékeny voltam a húgomra. Anyám nővére eljött hozzánk látogatóba. Engem a kapuban talált a földön ülve, körülöttem egy csomó játékkal. „Hogy kerülsz te ide?” „Elmegyek ebből a házból – mondtam –, várom a rossz embereket, hogy elvigyenek. Én nem

maradok ilyen házban, ahol egy ilyen fekete, csúnya babát folyton ölelgetnek és puszilgatnak.”

Annak ellenére, hogy eleinte féltékenykedtem a húgomra, mivel mindenki csak vele foglalkozott, a későbbiekben egész jó viszony alakult ki közöttünk. A húgom a tanulmányai befejezése után egy ideig kulturális területen, a Nova kiadványvállalatnál dolgozott. Magyar kiadó volt. 1938-ban ment férjhez, persze zsidó szertartás szerint [lásd: házasság, esküvői szertartás]. A fiatalok Nyitrán éltek [Nyitra a trianoni békeszerződés értelmében Csehszlovákiához került. – A szerk.]. Előzőleg egy patikus udvarolt a húgomnak, aki rozsnyói volt. Rozsnyó azonban magyar lett a bécsi döntés után [Rozsnyó is Csehszlovákiához került Trianon után, de az első bécsi döntéssel átmenetileg ismét Magyarországhoz tartozott. Lásd: első bécsi döntés. – A szerk.]. A patikus hazament, de hamarosan vissza is jött hozzánk azzal, hogy neki be kellene vonulnia, mert általános mozgósítás lesz itt is, ott is, de ő magyar katona nem lesz, inkább elmegy Palesztinába. Azt akarta, hogy házasodjanak össze, és a húgom kövesse őt. Erre a szüleim kijelentették – bár nagyon szimpatikus helyes fiatalember volt –, hogy ha már elhelyezkedett Palesztinában, és minden jó lesz, akkor jöjjön vissza a húgomért. Volt egy Dukesz István nevű barátja ennek az udvarlónak, aki viszont egy katolikus kislánnyal járt már akkor elég hosszú ideje. Amikor jött az, hogy nem szabad érintkezni [lásd: Zsidó Kódex], Dukesz a katolikus kislány nélkül maradt, mert nem mertek már összejönni. A húgom és István egymást vigasztalták. Addig vigasztalták egymást, míg össze nem házasodtak. Szerencsések voltak, mert a házasságuk egyike volt a legszebb és legjobb házasságoknak, amelyek valaha körülöttem előfordultak. Sajnos egyikük sem él már.

A húgomnak egy kislánya és egy fia született. A kislány a háború alatt született, és hogy megmenekült, ez nem mindennapi eset volt. A húgom az egyéves gyereket az ágygal éjjel betolta a szomszédokhoz. A szomszédasszonynak magának, aki egy keresztény tanítónő volt, négy gyereke volt. A húgom a hegyekbe ment a férjével. Őket nem deportálták, hanem fönt éltek a hegyekben. Mikor vége lett a háborúnak, és borzasztó körülmények között, a fagytól meggyötörve lejöttek a hegyekből, keresték a kislányukat. A kislány azonban nem volt sehol. A tanító ugyanis kénytelen volt beadni őt az árvaházba, mert a szomszédok azzal fenyegették, ha vége lesz a háborúnak, azt fogják mondani, hogy egy némettől született a gyereke. Az árvaházat viszont kiűrtették. Jött egy parasztházaspár, akiknek nem volt gyerekük, és nekik ajándékozták a kislányt. Eltartott egy ideig, amíg megtalálták. Ez volt a húgom lánya, akit hat hete temettünk el. A húgom fia Komáromban [Szlovákia] él, mezőgazdasági mérnök, annak is két gyereke született.

A háború után a húgomék visszajöttek Pozsonyba, aztán Csehszlovákia keleti részére hurcolkodtak. A sógoromat mint szlovák nemzetiségűt – ő jogász is volt, de a tanulmányait nem fejezte be, ugyanis családja volt, tehát élni kellett valamiből – a magyarlakta területre helyezték el, Hurbanovo városkába [Ógyalla], ott kaptak lakást. Hurbanovo [Ógyalla] mellett van Bajcs. Bajcsan alapították meg az egyik legnagyobb csehszlovákiai állami gazdaságot. A sógorom nem volt párttag. Mint szakember, igazgatóhelyettesi posztján dolgozott. A húgom a Čedoknál [A legnagyobb utazási iroda, amelyet 1920-ban alapították prágai székhellyel. Az elnevezése a „Československá dopravní kancelář” (Csehszlovák Utazási Iroda) rövidítése. – A szerk.] volt alkalmazva mint a külföldi osztály vezetője. Nyugdíjaztatásukig Hurbanovón éltek.

A húgom és a férje semmit a világon nem tartottak. Ha jól emlékszem vissza a dolgokra, a zsidóság nem volt náluk beszédtema, de én úgy tudom, a sógorom mégis jó zsidónak tartotta magát. De csak etnikai szempontból. A gyerekeket se tanították. A fia is, a lánya is vegyes házasságban élt.

Az én lányom is. Az egész család tele van ilyennel.

Pozsony egy budapesti stílusban épült, kimondottan vidékies, körülbelül hatvanezer lakosú város volt. Kedvező földrajzi helyzetéből adódott, hogy élénk kulturális élet folyt itt. A művészek, akik Bécsből Pestre mentek vendégszerepelni, legyen az bármilyen nagy művész, még a Caruso is – Enrico Caruso (1873–1921) – olasz operaénekes (tenorista), 1903–1920 között a Metropolitan tagja. – A szerk., egy estén biztos, hogy itt is felléptek. Főleg már amikor Csehszlovákia lett [lásd: Első Csehszlovák Köztársaság], és felépült a Reduta vigadó. A vigadó építését 1914-ben kezdték meg, és 1919-ben fejezték be. A háború miatt csak a földszintig jutottak, akkor aztán befejezték, és ott alakult ki a nagyterem – a mai filharmónia. Azt hiszem, hogy a legszebb, a legnagyobb terme a városnak abban az időben is az volt.

A lakosságnak tíz százaléka mindig zsidó volt Pozsonyban. Ez a jesivának is volt köszönhető, amelyik tényleg Közép-Európa leghíresebb jesivája volt. Talán maga Hátám Szófer alapította [lásd: pozsonyi jesiva]. Később, még Csehszlovákia ideje alatt, még nagyobb hírnévre tett szert – nagyon-nagyon sokan jöttek más országból is ide tanulni. Az első világháború után, amikor sokan ideköltöztek Pozsonyba – magas volt a születések száma is, vidékről is sokan hurcolkodtak ide –, a városnak százharmincezer lakosa volt, abból tizenötezer volt a zsidó. 1946-ban háromezer-ötszáz. 2004-ben, tehát ma, kétezer-nyolcszáz van az országban. [Az 1930-as népszámlálás adatai szerint Szlovákiában 136 737 zsidó vallású lakos élt. A népszámlálásoknál az adatokat országrészekre lebontva adták meg, ezért van adat arra, hogy hány zsidó volt Szlovákiában, Csehországban és Morvaországban. A zsidók közül a korabeli statisztikai adatok szerint 44 019 (32,19%) vallotta magát „csehszlovák” nemzetiségűnek, 9945 (7,27%) német nemzetiségűnek és 65 385 (47,81%) zsidó nemzetiségűnek. Szlovákia 2658 községe és városa közül 1435 településen éltek zsidók. A következő településeken éltek a legnagyobb számban zsidók: Pozsony (kb. 15 000), Nyitra (4358), Eperjes (4308), Nagymihály (3955), Zsolna (2917), Tapolcsány (2459), Nagyszombat (2445), Bártfa (2441), Homonna (2172), valamint Trenčsén (1619). Az első bécsi döntés után Szlovákia területén kb. 90 000 zsidó maradt. – A szerk.] Pozsony városában nem lehet pontosan tudni, körülbelül hatszáz él itt. Pozsony, Kassa és Eperjes a legnagyobb zsidó települések közé tartoznak. Kisebb vidéki városokban, falun szinte egyáltalán nem élnek zsidók.

A Várúton volt egy nagyon-nagyon régi, de rendkívül értékes ortodox zsinagóga. Nagy és ortodox. Sajnos, ezt közvetlenül a háború után lebontották, mert süllyedt. Ugye, ez azon a meredeken állt, ami a várhoz vezetett fel. Tényleg, a Duna hullámai sokszor mosogatták. A miénk, a neológ zsinagóga a Hal téren volt. Ez az épület Pozsony városának az egyetlen keleties épülete, amely mór [mór] stílusban épült. A templom nagyon-nagyon szép volt. A nagyünnepek táján, újévkor [Ros Hásáná], hosszúnappor [Jom Kipur] természetesen zsúfolásig megtelt, sőt. Ezért jegyeket árultak az ülőhelyekre, amik egész évre szóltak. A templomot anyagilag is el kellett tartani. A nagyünnepekkor mindig őr állt a templom előtt. A feladata az volt, hogy ellenőrizze a jegyeket. Mindig meg kellett mutatni, hányas számom van – nem névre szólt a jegy, hanem számra. Egy viccet engednék meg magamnak, ami akkoriban nagy mondás volt. Hosszúnappor huszonöt óra bőjt van, egész nap imádkoznak. Persze szünet is van közben, ezt a szünetet pedig arra használták föl az ortodox templomban is és a mi neológ templomunkban is, hogy egymást látogatták a hívők. No most az ortodox templomból hozzánk jött egy férfi látogató, be akart menni. Az őt azt mondja: „Mutassa a jegyet.” „De nekem nincs jegyem, csak látogatóba jöttem, mert itt ül a nénim.” Az ő pedig: „Vigyázzon, maga, úgy látszik, imádkozni akar, nem pedig látogatni.”

Remek rabbink is volt, modern rabbi volt. Doktor Funknak hívták. Kiválóan beszélt, úgy, hogy az embert – akarva, nem akarva – tényleg elfogta az ájtatosság. Mi, fiatal lányok is majdnem egész nap ott voltunk a templomban, mert nagyon szépen beszélt. A rabbi németül prédikált. Az ortodox templomban is németül. Általában a neológ templomban is németül, viszont a résztvevők nagy részének az állandó beszélgetési formája magyar volt.

Az itteni templomban orgona volt. A kántorunk remek hangú tenor volt, mellette a kórus, szóval tényleg az ember nem muszájból ment templomba, hanem mert jól éreztük magunkat itt. A keleti dallamok valóban nagyon szépek, a kórus is és a kántor is nagyon szépen énekelt. Miután ez annyira ellenkezett az ortodox szabályokkal és az ortodox zsinagógában tartott istentisztelettel, az ortodoxia azt mondta ránk, neológokra, hogy ti rosszabbak vagytok a katolikusoknál. Volt egy orgonánk, ami nem volt megengedve, és még valami – mi történetesen cipőben mentünk, és nem papucsban – Jom Kipurkor hívó zsidó nem visel bőr ruházatot, így bőrcipőt sem, ezért a vallásos zsidók ilyenkor általában papucsban mentek a zsinagógába. – A szerk.]. Az igaz viszont, hogy azért felöltöztünk, nem jártunk nem tudom, milyen kivágott szoknyában. Az ortodoxoknál ha egy nőnek paróka van a fején, akkor az rendben van, ha nincs paróka, akkor takargatja a fejét. A neológoknál eleinte szintén így volt, de minekünk, lányoknak ezt nem kellett, aztán sok követőjük akadt, de az asszonyoknak igen. A vallásos zsidóknál is csak a férjes asszonyoknak kell a fejüket parókával, kalappal vagy kendővel befedni, a hajadonoknak nem. – A szerk.].

1923-ban felépítették a Heyduk utcai zsinagógát, ami kicsi volt, de mégiscsak zsinagóga volt. Apróbb imaház – nem tudom számszerűen megmondani, hogy mennyi volt, de volt egynéhány, főleg az ortodoxia részéről. Mindig két helyiségből kellett hogy álljon. Egy helyiség, ahol a férfiak tartózkodtak, és egy másik helyiség a nőknek. A Kapucinus úton állt akkor egy. Most már tényleg nem emlékszem erre, és nem is jártam ott soha. Még amikor a miénk létezett, akkor oda jártam, de a háború után már nem létezett.

A mi templomunkat a Hal téren a háború alatt raktárként használták. A háború után, mivel a németek szétverték, adományokból tettük rendbe. Nem kellett felépíteni, csak rendbe tenni. Az előtérben egy nagy csarnok volt. A falakra körülbelül huszonöt centis táblácskákat helyeztek el, ezeket azok vették és csináltatták, akiknek a hozzátartozói nem jöttek vissza [a deportálásból]. Egy tábla kétezer koronába került. Ez a kétezer korona megfelel a mai húszezernek. Egy szlovák korona 2004-ben kb. 6 forint. – A szerk.]. Én is vettem akkor a szülők emlékére. Nagyon-nagyon szépen újítták fel az egész templomot. Amikor elkészült, 1946-ban felszentelték. Az akkori kulturális miniszter, Novomeský is ott volt [Ladislav Novomeský (1904–1976): költő, újságíró, politikus. 1943–1944-ben Szlovákia Kommunista Pártja 5. Illegális Vezetőségének volt a tagja, 1945-ben a Szlovák Nemzeti Front iskolaügyi és népművelési megbízottja, 1951-ben azonban koholt vádak alapján megfosztották minden tisztségétől és bebörtönözték. 1956-ban szabadult, majd 1963-ban rehabilitálták, 1964-ben elnyerte a nemzeti művész címet. 1968–1971 között a CSKP Központi Bizottságának volt a tagja, 1968–1974 között a Matica Slovenská elnöke – A szerk.]. Akkor még volt rabbink. Doktor Frieder volt a rabbi. Rabbink volt, kántorunk volt, kórus volt. A kántorra sajnos nem emlékszem, mert új volt, fiatal volt. Az előző kántor elment. Novomeský gyönyörű beszédet mondott. Úgy tudom, ez egy nagyon rendes ember, író, költő volt, ezért szerették. Sajnos, aztán történt egy megbocsáthatatlan dolog. 1972-ben elkészültek a tervek az új hídra. A terv szerint a zsinagóga útban volt, ezért úgy döntöttek, hogy le kell bontani. Akkoriban a hitközségnek még semmi befolyása nem volt. Az a néhány nagyon öreg zsidó, aki átélte a holokausztot, nem volt

vezető személyiség. Így aztán nem tudták megmenteni a zsinagógát, lebontották. Ami duplán szomorúvá teszi a dolgot, hogy mind a mai napig még mindig állhatna, mert azóta is üres az a hely.

Pozsonyban mikve is volt. A Kápolna utcában, ahogy felfelé megy az ember, ott volt egy fürdő és a mikve is. Ezt persze nem újítták fel a háború után, de újat építettek. Ott, ahol a Chez David étterem van [Ez az egyetlen zsidó étterem, amely az elmúlt évtizedben megnyílt egész Szlovákiában. Az étterem kósernek indult, de az érdeklődés hiánya miatt ma már nem tartanak fenn kóser konyhát. – A szerk.]. Ennek a felavatásán [azaz: a mikve felavatásán] is ott voltam. Ma újból bezárták, mert senki sem használja, kivéve a rabbi feleségét. De egy személy miatt nem lehet azt állandóan nyitva tartani, ezért a mikvét nem használják. Ma mindenkinek van fürdőszobája, ez ma már egy normális dolog, de valaha nem így volt. Történetesen az én nagyszüleimnek, amikor a Mihály utcában laktak, nem volt benn fürdőszobájuk. Sőt, az illemhely is kint volt. Ezek voltak az akkori lakások. Tehát arra a mikvére, azt hiszem, akkor még szükség volt. Ma már nem.

A belvárosban az üzletek hetven százaléka zsidó volt. Ennek is megvan a maga magyarázata, tudniillik az én nagyszüleim kortársai nem járhattak még egyetemre, nem tanulhattak. Kijebb, a belvároson kívül nem nagyon voltak zsidó üzletek. Viszont fiatalkoromban Pozsonyban nagyon sok volt a zsidó ügyvéd. A zsidó kórházat is az én koromban építették fel a Šulekova utcán. Ott természetesen csak zsidó orvost alkalmaztak. Persze nemcsak pozsonyiakat, hanem a legtöbbször vidékről kerültek ide. Ez egy remekül vezetett kórház volt – a szülészete is és minden osztálya elsőrendű volt. Annyira elsőrendű volt, hogy amikor az államosításra került a sor [lásd: államosítás Csehszlovákiában], a Šulek utcai [A Šulek utcát szlovákul Šuleková utcának hívják. – A szerk.] volt a város legjobb kórháza.

Különböző piacokra jártunk bevásárolni. Ott is volt, ahol most is áll a régi vásárcsarnok, az SNP [Szlovák Nemzeti Felkelés] téren. A régi vásárcsarnokban mindent lehetett kapni. Az első emeleten baromfit árultak. A libásasszonyok zsidók voltak mind, mégpedig rengetegen Dunaszerdahelyről, Galántáról. Természetesen zsidó libazsíron főztünk – nagyon sokan libazsírral főztek –, édesanyám is elég sűrűn vette a libákat egy bizonyos asszonytól, akit úgy hívtak, hogy Dresslerné. Azt hiszem, hogy pozsonyiak voltak, és mindig megbízható volt. Ha az asszony azt mondta, hogy ennek nagy mája van, akkor annak a libának nagy mája volt. A vásárcsarnok előtt standok voltak, bódék, és ott árulták a legszebb gyümölcsöt és zöldséget. Aztán volt külön zöldséges piac, a Manderla épületével szemben, azon a téren. Itt is bolgárok árultak [A bolgárkertészek Európa-szerte jelentős helyet foglaltak el a zöldségtermesztésben. A bolgárkertészek migrációja a 18-19. század fordulóján kezdődött. Szlovákia területére a 19. század végén kezdtek behatolni. A következő fél évszázadban a helyi hivatalok kb. 64 településen jegyezték be az általuk alapított kertészeteket. A két háború közötti időszakban (1935) a bolgárkertészetek számát kb. 320-ra becsülték Szlovákiában. Legtöbb bolgárkertészet Kassa és Pozsony környékén volt található. – A szerk.]. Ligetfalun volt. Híres volt a pozsonyi barack, tökéletes volt a ligetfalusi. Az ember megrendelte ezeknél a bolgároknál, ami kellett, és azt házhoz szállították. Természetesen nem voltak akkor kukacok, és otthon főztek be. Nagyszerű zöldséget árultak, a legjobb zöldséget itt lehetett kapni. Híres volt a ligetfalusi krumpli. Ezek megrendelésre voltak. Egész télre rendeltek ötven vagy száz kiló krumplit, ami a pincében lett elhelyezve. A zöldséggel a földön ültek [az árusok], körülük volt kirakva, ki volt fényesítve, minden. Paprika is el lett téve, vágva meg töltve meg lecsónak, sok kellett abból is. Na

most a következőt csinálták: anyu kezdte kiválogatni, és egyre csak rakta, rakta, és amikor berakta, akkor – nem tudott másképp, csak szlovákul ez a bolgár – azt mondta: „dost” [szlovák: 'elég']. Anyu aztán megkérdezte: „és akkor mennyi”, és akkor mondta, hogy egy korona. Akkor még egy koronáért megint rakott be. „Dost.” Két korona, rakogatta a két koronáért. Ez volt a sárgarépával, a petrezselyemmel is, hogy nem volt mérve, csak szemre adták-vették. Ez az 1920-as évek végén, az 1930-as évek elején történt. Volt a halpiac a Hal téren. Az ember a Hal téren vette a halat. A dunai ponty, hát azok remekek voltak! A Hal tér folytatása volt az úgynevezett Zuckermandel – a pozsonyi Váralja a mai városi agglomeráció legrégebbi részét alkotja. Itt, az ún. Schlossgrund utca – a mai Zsidó utca – környékén telepedett le 1599 után a zsidó közösség, és önálló település keletkezett, amelynek kapuit északára mindkét végén bezárták. Ez a szokás fennmaradt egészen 1850-ig, amikor is a települést a városhoz csatolták. A település déli irányban a Duna mentén folytatódott a vár alatt. A Váralja déli részének központi tengelyét alkotta az ún. Zuckermandel rész, amelyet valószínűleg a 18. században kezdtek így nevezni. A Zuckermandel legrégebbi utcája a Hauptstrasse, azaz Főutca volt, melyet 1879-től Mária Terézia utcának neveztek. Ma csak elméletileg követhetjük a vonalát a Žižka utca töredéke mellett nyugati irányba, a keleti oldalon egybefolyik a felújított Víztorony melletti parkolóval, a többi része pedig teljesen eltűnt az új híd felépítése utáni talajrendezés folyamán. – A szerk.]. A bevásárlás úgy történt, hogy a piacra mindig az édesanyám ment ki, de nemcsak nálunk. Mindig eltartott elég sokáig, holott közel laktunk a piachoz. A piac volt a háziasszonyok részére a korzó. Összeakadtak itt a háziasszonyok, jött a traccs, beszélgetés, ezért mindig szerettek a piacra járni. Amikor nem volt iskola, meg amikor még kisiskolás voltam, nagyon sokszor elmentem az édesanyámmal a piacra, szerettem odajárni. Emlékszem, nagy piaci szatyrokat vittünk.

Nálunk mindig volt cselédlány, ez természetes volt. Rendszerint a Csallóközből – itt most Csehszlovákiára gondolok [lásd: Első Csehszlovák Köztársaság] – származtak, csak magyarul tudtak, és örültek, hogy a városba jöhettek. A cselédlányok nálunk szinte családtagnak számítottak. Minden cseléd nálunk lakott, de külön étkeztek. Az utolsó lány, aki nálunk volt, véletlenül nem csallóközi volt, hanem Záhoriéből származott, Záhóráčka volt [Erdőháza – szlovákul Záhorie – a Kis-Kárpátok, Fehér-Kárpátok és a Morva folyó által határolt terület. A „Záhóráčka” magyarul 'erdőházi lányt' jelent. – A szerk.]. Kiváló teremtes volt. Itt, Pozsonyban ment férjhez. Ševčíková Máriának hívták a férje nevére. Intelligens teremtes volt. Ő főzött, takarított, azonkívül még én is rá voltam bízva. Ha az édesanyámék elmentek délután, vagy éppen nem voltak otthon, akkor ő figyelt rám, hogy tanuljak, és egy óráig gyakoroljak a zongorán. Persze ő csak hallgatta, nem tudta, hogy nem gyakorlok. A kottatartómra tettem a könyvem, amit éppen olvastam, s közben alatta csak skáláztam, mert ahhoz nem kellett odafigyelni. Szóval ő volt megbízva ezzel. Nagyon-nagyon szerettem, ő is bennünket. Nagylévárdból származott [Nagylévárd, szlovákul Veľké Leváre, Erdőházban található. – A szerk.], ha akart, szabadságot vett ki, és hazautazott a szüleihez. Ismeretséget kötött itt Pozsonyban, az édesanyám meg az esküvőt csinálta meg a részükre. Aztán elment tőlünk lakni. Aztán már nem is tartottunk cselédlányt, csak bejárónőt. Mária a férjével egy kicsit kijebb lakott a Mestská utcán. Volt egy lakása, és a háború alatt, 1942-ben az édesanyámat háromszor bújtatta el. Mikor én a lágerből hazajöttem, 1945 júniusában volt a születésnapom. Az első, mikor már nem éltek a szüleim és senkim sem. Egyszerre csak megjelent nálunk ez a mi Marink. Hozott egy tál meggyes rétest, és azt mondta: „Neked nincs anyád, de ez a kedvenced, anyád mindig ezt csinálta neked, anyád helyett én hoztam most neked a meggyes rétest.” Borzasztóan örültem persze és sírtam, és mondom, „nagyon szépen köszönöm, maga egy anyyali

élet". Amíg élt, gyakran voltam náluk látogatóban, egy ilyen barátnői viszony alakult ki köztünk. A háború után, amikor már megint férjnél voltam, és a lányom is megszületett – a legmélyebb kommunizmus idején volt ez –, kaptam egy értesítőt, hogy ennek a mi Marinknak a lánya promovál, orvosnő lett belőle. Mondom a férjemnek, aki nem ismerhette őt, hogy erre a promócióra el kell mennünk. Erre a lányom rám néz – hány éves lehetett akkor, tizenkettő? –, rám néz rettenetesen rémült szemekkel: „Mami, nektek cselédetek volt? Istenem, ti kapitalisták voltatok?!” Erre megmagyaráztam neki, hogy ennek semmi köze nem volt a kapitalizmushoz – persze nem egészen úgy mondtam, ahogy volt, de megértette, és akkor már minden rendben volt –, hogy ezek a vidéki szegény lányok örültek annak, ha városba jöhettek, és ha kosztot, szobát, teljes ellátást kaptak.

Óvoda, ha jól tudom, kettő létezett az egész városban. Az óvodák ingyen voltak, de oda inkább olyanok jártak, akik nem voltak nagyon tehetősek, mert kosztot is ott kaptak a gyerekek. Sosem voltam óvodában, sem én, sem a húgom, és az ismerősök közül senkinek a gyereke. De nemcsak a zsidóké, hanem a többieké se. Ha jól emlékszem, létezett talán egy privát óvoda, ahol csak délelőtt tartózkodtak a gyerekek, két vagy három órát. Ide betették a gyerekeket, hogyha az anyának, testvérnek vagy a nagymamának valami olyan útja volt, ahová nem vihetette magával őket. Különben állandó óvoda nem létezett. Rám a cseléd lány vigyázott, aki mindig otthon volt. Azonkívül rengeteg családban volt, így nálunk is, fräulein, aki azért volt nálunk, hogy németül tanuljunk. Az anyám húgának, akinek egy fia született, a férje az első világháborúban elesett. Az én szüleim magukhoz vették ezt az unokabátyámat, akit Klein Istvánnak hívtak. István egy évvel volt idősebb, mint én. Ővele volt egy közös fräuleinünk, aki itt hagyott minket egy rövid éven belül, mert nem bírt velünk. Mindig azt csináltuk, amit nem szabadott. Nem voltunk túl jó gyerekek, és nem is fogadtunk szót, ezért azt mondta egy rövid éven belül, hogy ő ezt nem bírja, és elment. Németül ezért nem tanultunk meg túl sokat. Ő viszont elég jól megtanult magyarul tőlünk. Itt, Pozsonyban az embernek nem kellett tanulnia külön németül, mert az olyan fülbemászó volt, ugyanis a fél város németül beszélt. Így tanultuk meg ezt a nyelvet. Jártunk németórákra is a helyesírás miatt, mert azért azt nem tudtuk.

Neológ elemi iskolába jártam a mai Zochová utcában. Egy ortodox elemi volt, egy neológ elemi iskola, és itt, szemben velük volt a polgári fiúiskola [lásd: polgári iskola]. Természetesen a lányok is jártak iskolába. Matrózruhát hordtunk. A fiúk nadrágot, mi meg rakott szoknyát. Mindig volt matrózruhám, még tizenöt éves koromban is, mindig a nagypapámtól kaptam. Középiskolába már nem járhattak együtt, ezért a fiúk és a lányok külön jártak. Én az első elemi az első világháború alatt végeztem. Szombaton nem volt tanítás, viszont szombat helyett vasárnap tanultunk. Volt ott egy kis imaház is. Oda szombat délelőtt – nem tudom ma már, hogy kellett-e menni, vagy csak aki akart, az ment –, azt hiszem, nem kellett, de mégis elmentünk minden szombat délelőtt. Az első elemiben nem 8-kor, hanem 9-kor kezdődött a tanítás, és csak három órát tartott. Csak az első osztálynak volt tanítónője. A magasabb osztályokban már csak férfi tanítók tanítottak, ezeket persze nem uraknak meg elvtársaknak szólítottuk, hanem tanító néninek és tanító bácsinak. Ezáltal valahogy sokkal több tiszteletet is élveztek, mint a modern időkben. Soha többé a tanító néniről nem hallottam, én azt sem tudtam, hol él, s egyáltalán él-e még. Nagyon-nagyon sok évvel később, 1944-ben egy vagonban mentünk ezzel a volt tanító nénimmel, aki természetesen akkor már egy öregebb asszony volt.

Utána az evangélikus líceumba [lásd: csehszlovák oktatási rendszer] mentem, ez annak idején egyike volt a legjobb középiskolának. Ide azok jártak, akik evangélikus vagy református papi

pályára készültek. Tényleg volt is egy osztálytársam, aki református pap lett. Elsőrendű iskola volt. Ez volt az úgynevezett konzervatív gimnázium, mert mi a latinon kívül még görögül is tanultunk. Én azt hiszem, hogy a legtöbb diáknál úgy van, hogy a tanár szerint választ kedvenc tantárgyat, ha csak nincs külön tehetsége. Ha egy tanárt megkedvel az ember, az lesz aztán a kedvenc. Nálam két ilyen dolog volt. Az osztályfőnök, aki a latint tanította, az egy undorító pasas volt. Latinból nem volt rossz a bizonyítványom, de nem szerettem. Viszont egy édes aranyos tanárom volt görögből. Görögből egyest kaptam [A háború előtt egyes volt a legjobb jegy, és az ötös a legrosszabb, Szlovákiában ma is így osztályoznak. – A szerk.]. Annyira szerettem, hogy a mai napig tudok olvasni, írni. De nem ez volt a kedvenc tantárgyam, hanem a történelem. Kiváló, elsőrendű tanárunk volt. Ebben a korban, ami nem jó kor, tizennégy-tizenöt-tizenhat évesen, tátott szájjal, halálcsöndben hallgattuk. Pedig nekünk a francia forradalom nem volt olyan nagyon érdekes. De pontosan tudtuk, már csak az ő kedvéért is tanultunk, mert nagyon szerettük, és nagyon kedves volt. Bennem egy kicsit talán mélyebb nyomokat hagyott a történelem, csak aztán a háború után nem volt idő az ilyesmire, mert állásban voltam. De mindig rengeteget olvastam a történelemmel kapcsolatban, és utána hosszú-hosszú évtizedekig történelemmel foglalkoztam, most már az utóbbi években Pozsony város történelme érdekel. A földrajzot is nagyon szerettem, mert kiváló tanár tanította.

Amikor még elemibe jártam, természetesen tanultunk olvasni héberül, írni nem. Nem jól, de azért még olvasok héberül, természetesen a vallást is tanultuk. Amikor az evangélikus iskolába jártam, akkor nagyon jó volt az evangélikusoknak a vallástana □Mert a katolikusoknak és a zsidóknak akkor nem volt órájuk. – A szerk.□ A katolikusokkal télen ródlizni jártunk, arra az órára mindig volt egy ródli eldugva valahová. Ha a katolikusoknak is napközben volt a vallástanóra, akkor az evangélikusokkal jártunk mi [zsidók] ródlizni, mert nekünk, zsidóknak nem volt óránk, mert egyetlenegy tanár akadt volna, aki tanított volna minket délután, de délután egyikünk se ment, mert nem volt kötelező. Viszont a bizonyítványban benne volt ez is a tantárgyak mellett, hogy vallás. Miután nem jártunk, automatikusan megkaptuk az egyest mint a legjobbat.

Velem soha nem éreztették az antiszemitizmust az evangélikus líceumban. Az evangélikus egyház itt mindig elég jó viszonyban volt a zsidó hitközségekkel. A tanárok mind evangélikusok voltak. Az osztályban, ahová én jártam, harmincnégyen voltunk, abból harmincan voltak a fiúk, és eleinte négyen voltak a lányok, aztán már csak hárman maradtunk lányok. Közülük én voltam az egyetlen zsidó lány, de a többi osztályban is csak egy volt. Az egész iskolában összesen négyen voltunk, az egyik éppen érettségizett akkor. A fiúk között kettő volt zsidó. Maximálisan jó barátok voltunk. Engem Vidornak hívtak, és aki mellettem ült, azt a barátomat meg Vidésznek, ezért bennünket mindig együtt hívtak ki. Olyan jóban voltunk, hogy együtt írtuk a feladatokat. Ő lejött hozzánk, nálunk aludt, én elmentem hozzájuk, náluk aludtam. Egyszer vasárnap azt mondja: „Tizenkettőkor van a mise, megyek a dómba. Jössz velem?” Mondom, „és te miért mész oda?” „Hát misére megyek.” „Misére és miért?” „Mert én katolikus vagyok.” Sosem tudtam, hogy milyen vallású. Elmentem vele a dómba. Megkérdeztem tőle: „Tudod te, hogy én zsidó vagyok?” „És az mit jelent, az mi?” Mondom, „hát semmi, csak hogy tudd. Majd ha ősszel ünnep lesz, elviszlek a zsinagógába”. Hát persze hogy jött velem. Ez, amit én most mondok, nem egyedülálló eset, ehhez hasonló számtalan volt.

Sportoltam is, én nem is tudtam ki a zsidó, ki nem zsidó, milyen vallású, még a nemzetiséget sem. Itt, Pozsonyban mi három nyelven beszélünk, illetve két nyelven, szlovákul csak sokkal később. De

nem is szlovákok voltak, hanem Csehországból jöttek sokan ide, elsőrendű sportolók. A pozsonyi teniszbajnok, Nedbálek is cseh volt. Síelni a csehek jobban tudtak, úgyhogy átlagban velük voltunk, de itt soha arra még nem került sor, hogy a vallásról értekezzünk. Nem éreztem én soha, és meg kell hogy mondjam, hogy otthon sem hallottam az antiszemitizmusról soha.

Nekem sok nem zsidó barátom volt, mert sportoltam, teniszeztem, úsztam, ezért ez természetes volt. Főleg a síelésnél mindenkivel összejöttünk, ezért nekem abszolút vegyes volt a társaságom. 1908-ban épült meg a Grössling uszoda. Öt éves voltam, amikor az édesanyám azt mondta, hogy egy ötéves gyereknek muszáj tudnia úszni. Elvitt a Grösslingbe, akkor olcsón tanítottak úszni, megtanultam, jött a tavasz, a nyár, eljártunk a Duna uszodába. A Duna uszodában lényegesen kevesebb zsidó volt. Az Odescalchi hercegnő is ott volt minden istenáldotta nap. Itt, Pozsonyban éltek az Odescalchiék. Már ez Csehszlovákia [lásd: Első Csehszlovák Köztársaság] alatt volt, de ők itt maradtak. Itt maradtak az Esterházyék, és a Pálffyék közül is néhányan itt maradtak. Abonyiék közül is néhányan itt maradtak. Ez az Odescalchi hercegnő mindennap tíztől tizenkettőig megjelent. A Duna vize hideg volt, de mi mint dunamentiek valahogy hozzászoktunk ehhez. A víz szélén, ahol a lépcsőkön kellett a medencéhez lemenni, ott ücsörögtünk. A lábunkat áztattuk. Ez az Odescalchi hercegnő megjelent tíz perccel tíz óra után minden istenáldotta nap. Természetesen nem rövid ujjú, ujjja nélküli fürdőruha volt rajta, hanem könyökig érő blúz, a nadrág pedig térdén alul ért. Felöltözött ebbe a montérba, bement a vízbe, úszott kétszer föl és alá, kijött, és utána azt mondta nekünk németül: „So jetzt könnt ihr gehen” (Úgy, most mehetek ti). Feltételezem, hogy itt tényleg több volt a nem zsidó, mint a zsidó asszony. De az édesanyám is majdnem mindennap járt, természetes dolog volt, hogy itt mindenkivel összejöttek.

Jártam zongorára, nem nagyon szerettem, pláne gyakorolni nem. De azért jártam, gyakoroltam, mert illik tudni zongorázni. Az úgynevezett jó házból való kislány mindenhová járt. Amikor férjhez mentem, és berendezkedtünk, az első dolgom volt a zongorát eladni, és azóta nem ültem zongoránál. Nem tudom már, hány éves lehettem, tizenöt-tizenhat, amikor a szülők azt mondták, most már el kell kezdeni egy idegen nyelvet – már a szlovákon, németen és magyaron kívül, ezek nem számítottak idegen nyelvnek. Akkor mindenki franciául tanult. A diplomácia nyelve is francia volt. Elküldtek a nyelviskolába beiratkozni. A nyelviskola akkor a Hviezdoslav téren volt. Egy elég hosszú folyosón voltak az oktatótermek, jobban mondva, inkább a szobák, mert egy kurzusba nem tettek túl sokat, maximum hatot vagy nyolcat. Ki volt írva, hogy olasz, ki volt írva, hogy angol, ki volt írva természetesen a német és a francia. Nézem, hol a francia, és egyszerre nem tudok továbbmenni, olyan sokan álltak az ajtó előtt. Megnézem, hát a franciára vártak, amíg be lehet menni és beiratkozni. Mentem tovább, és mellette állt, hogy angol. Egy lélek sem volt ott, bekopogtam, bementem, nagyon kedvesen fogadtak, beiratkoztam. Kivételt képeztem, mert én angolba jártam. Rögtön elmentem az akkori barátnőmhöz, aki keresztény volt. Kizárólag keresztény barátnőim voltak. (Hatan vagyunk barátnők, én vagyok az egyetlen zsidó ma is.) Az ő mamáját is meggyőztük arról, hogy neki is jobb lenne angolul tanulnia. Bejelentkeztünk, egész nap csak ketten voltunk angolórán. Nagyon aranyos tanítónőnk volt, már két éve itt élt Pozsonyban, egy szót másképp, mint angolul nem tudott. Kezdetől fogva csak angolul beszélt velünk. Igazán elmondhatom, két szezont után meg tudtuk értetni magunkat, de aztán folytattuk. Én két év után nem jártam, viszont sokat olvastam. Az iskola után a Klinger gyárban, a külföldi osztályon helyezkedtem el. Ez egy osztrák gyár volt, amelyiknek itt, Pozsonyban is volt egy elég nagy üzeme, ahol kétszázhusz alkalmazott dolgozott. Itt, Pozsonyban csak kétféle dolgot gyártottak,

öntözőcsövet és hevedert. Rengeteg angoltudásra volt szükség, ugyanis az árut elsősorban Indiába exportálták. Az egész levelezés angolul folyt. A főnököm egy prágai cseh volt, aki úgy beszélt angolul, mint csehül. Ha én nem tudok angolul, nem tűrte volna, hogy vele együtt dolgozzam. Amilyen gyorsan diktálta angolul a levelet, olyan gyorsan kellett hogy írjak a gépen. Az angolt így jól kellett tudnom.

A húgom ugyanabba az iskolába járt elemibe, mint én, aztán a líceumba került, de nem maradt ott, hanem a kereskedelmibe lépett át. Ott végzett. A húgom egészen más típusú volt, mint én. Elsősorban sokkal csinosabb volt, mint én, másodsorban kiváló háziasszony is volt. Én nem. Gyönyörűen kézimunkázott, ragyogóan sütött, szóval ilyen tipikus női dolgokkal foglalkozott. De minden téren kiváló volt, amiben én nem. Soha nem tudtam rendesen kötni vagy horgolni. Illetve tudtam, mert tanultam, de nem tartozott a kedvenc munkálkodásaimhoz. A húgom viszont, amíg élt, nézte a tévét, és közben a két keze mozgott, mert közben kötött. Sportban nem volt viszont jó. Nyelveket ő is tudott.

Körülbelül harminc olyan zsűregyesület létezett Pozsonyban, mely az összejövetellek szervezésével foglalkozott. Rengeteg kulturális eseményt szerveztek. Itt megemlítek valamit, ami a báli szezont illeti. A báli szezon, amikor kezdődött a farsang, az tényleg nagyon nagy dolog volt. Megrendezték a zsidó bált, amelyet Menza-bálnak hívtak. Menza-bálon csak kétszer voltam életemben, de nem tudom megmondani, hogy miért csak kétszer. Két év alatt kétszer voltam ott. Nagyon szép, nagyon elegáns volt a bál. Egész természetes dolognak számított, hogy jelen volt a polgármester is. Az egyik prágai minisztériumban volt doktor Vavro Šrobár, aki Szlovákiával foglalkozott [Dr. Vavro Šrobár (1867–1950): szlovák politikus, orvos, a Pozsonyi Komenský Egyetem professzora, a HLAS újság (1898) alapítóinak egyike, Masaryk híve. 1918–1920 között Szlovákia teljhatalmú minisztere, 1919–1922 között több tárca élén is állt. 1918–1925 között képviselő, 1925–1935 között agrárpárti szenátor volt. A csehszlovakizmus irányzatának egyik legfőbb híve. A Tiso-féle Szlovákiában egy kisebb antifasiszta csoportosulást vezetett, a Szlovák Nemzeti Felkelés alatt a Szlovák Nemzeti Tanács egyik elnöke volt. 1945 után is több tárcánál volt miniszter (pénzügyminiszter, törvényeket összehangoló tárca minisztere). 1946-ban megalapította a Strana Slobody pártot (Szabadság Pártja), s ő volt az első elnöke. – A szerk.]. Ő maga nem jött el a bálra, de mindig kiküldött onnan is egy kulturális személyiséget. Volt olyan ügyvéd is, aki a keresztény ügyvéd barátját is elhozta. Így ezeken a nagyon elegáns és nagyon jól sikerült Menza-bálokon is voltak keresztények. Nem tudom, mennyi, de jelen voltak. Amikor a jogászbál volt, biztos, hogy az ottlévőknek egynegyede zsidó volt. Aztán rendezték a medikus bált, természetesen ott is jelen voltak zsidók. Ami tehát a farsangot illeti, együtt farsangoltunk.

A szüleim társaságba is jártak. Az apám a Közgazdasági Klubnak volt a tagja. Eljártak oda kártyázni, elvittek oda a táncestélyekre. Az édesanyám baráti köre csupa zsidó asszonyból állt. Maximálisan jó viszony volt a nem zsidó szomszédokkal, soha itt véleményeltérés vagy valami más nem volt, abszolút udvariasság uralkodott az egész utcában mindenütt. De olyan baráti kör, hogy egymást látogatták volna, nem volt. Csupa zsidók voltak a barátok. És még valami: nem ortodoxok.

Miután apámnak az unokafivérei is itt éltek Pozsonyban, gyakran voltak nálunk. Az édesapám legidősebb unokabátyja városi képviselő volt. Amíg otthon éltem, ahogy én visszaemlékszem, soha még egy vita sem volt köztük, abszolút megértették egymást a politikát illetően.

A két világháború között nem volt érezhető az antiszemitizmus. A szülők sem érezhették az antiszemitizmust, de egy bizonyos elszigetelődés, az létezett. Zsidó részről volt ez az elszigetelődés, nem pedig keresztény oldalról. Az apám gyakran találkozgatott keresztényekkel is, jóban volt velük. Találkoztak például az utcán. A közgazdasági köröknek is volt egy csomó tagja, orvos meg mindenféle, akikkel együtt volt, kártyázott, de egymást látogatni, ez valahogy nem ment. Ma úgy látom, hogy itt a zsidóság részéről volt ez a bizonyos elszigetelődés, ami ugyan később megszűnt. A szüleim sportoltak. Sokat jártunk együtt úszni. Itt is azonban valamit megjegyzek. Édesanyám abszolút kivétel volt. Ez a generáció még nem járt úszni rendszeresen.

Nekünk mindent megengedtek szombatokon és ünnepnapkor is – Azaz a család nem volt szombattartó. – A szerk. – Ha szép idő volt, kirándulni jártunk. Eljártunk Dévénybe, a Morva folyóhoz. Dévény egy kedvenc helyünk volt. Dévénybe hajóval jártak, akkor az borzasztó olcsó dolog volt. Egy koronába került. Remek strandja volt a Morvának, homokos strand. Természetesen feljártunk a romokba, a várba. Aztán a Hegyi Parkba, a Szandba – Kirándulóhelyek Pozsony környékén. – A szerk. – látogattunk el, a Kis-Kárpátok rengeteg kirándulóhellyel rendelkezett. Utaztunk egy darabot vonattal, és aztán gyalog. Komolyan túráztunk.

Hogy a nyári estéken mit csináltak a családok? Nem volt tévénk, és 1928-ig még rádió se. Természetes volt, hogy nyáron vacsora után a család elment sétálni a Duna-partra. A Halászkapu és a mai Štúrova utca sarkán, ahol épp most restaurálják a néhai bálházat, ott volt a Kern nevű söröző egy nagyon szép terasszal. A séta általában úgy végződött, hogy beültünk édesapámmal egy sörre és én egy krochedlire vagy fagylaltra. Meg kell hogy magyarázzam, mi az a krochedli. Az egy málnaszörp volt, amit úgy kellett kiinni, hogy egy golyócska volt ott. Ha azt az ember benyomta, akkor olyan hangot adott ki, hogy „grrr”. Szóval ide jártunk. A séta mindennapos volt nyáron. Így beülni valahová, azt nemigen szoktuk. De a parton nagyon kellemes volt, végigsétáltunk egész odáig, ahol ma a PKO – Park kultúra a oddychu – Kultúra és Pihenés Parkja – A szerk. – van. A Duna-part nagyon szépen ki volt építve, rengeteg virágoskerttel. A Devín szálló még nem létezett. Régi házak álltak ott, a sarkon a Pálffy palota volt látható. Ilyen egyemeletes csinos kis paloták voltak. Persze egészen másképpen nézett ki a város akkor, nem szabad elfelejtenünk, hogy Pozsony tulajdonképpen egy nem túl nagy vidéki város volt akkoriban.

A nyaralás ötven-hatvan százalékban mindenütt egyforma volt. A családok egyformán éltek. Háromféle nyaralás volt. Az első az volt, hogy itthon ült az ember. Járt a Duna-uszodába úszni vagy a strandra, a Lidóra. Ott az ember vett egy szezonjegyet. A szezonjegy abból állt, hogy lent, a Duna-parton – fönt voltak a kabinok és medencék, de lent, a Duna-parton négyszögletes sátrakat állítottak fel – az ember egy szezonra ki tudott egy ilyen sátrat bérelni, és akkor ott tartózkodott. Bevitt oda magának egy összecsukható széket, ott élt. Szép időben az ember mindennap kiment oda. Ez volt az egyik formája a nyaralásnak, ez volt a gyakoribb formája. A másik formája az volt, hogy az ember fölment két hétre a Tátrába. Még hozzá nem is a Magas-Tátrába, hanem az Alacsony-Tátrába jártunk. Korytnicára jártunk például, Rózsahegyet jól ismertem, az ember bement Rózsahegyre, és az más volt, mint Pozsony. És a harmadik lehetőség – tulajdonképpen ezt kellett volna rögtön a másodiknak mondani, mert nagyon gyakran a Balatonon voltunk. A Balatonra jártam legszívesebben nyaralni. Nagyon szép, nagyon jó és tiszta volt. Rengeteg fényképem is van. Nagyon-nagyon szerettünk oda járni. Sokszor voltam a Balatonon, nem tudnám megmondani, hányszor. Balatonra volt egy nagyon jó vonat. Nem is kellett átszállni, ezzel a vonattal el tudtunk menni Boglárra vagy Fonyódra. Persze nem Siófokra, hanem Boglárra, mert lényegesen olcsóbb

volt. A cseh korona nagyon erős volt akkor. Csehszlovákiában jobb gazdasági viszonyok között éltünk, mint az akkori Magyarországon. Az anyámat ott, ahol laktunk – mindig egy bizonyos szállodában volt egy szobánk kibérelve, ahol valutával lehetett fizetni –, „szokolos” nagyságának nevezték. Magyarországon a cseh koronát nevezték „szokol”-nak. Nincs tudomásom róla, hogy bárki az én vagy a szüleim ismerősei közül is a tengerhez járt volna üdülni. Eljártak a Tátrába, szintén a közelbe, eljártak Karlsbadba [Ma Karlovy Varynak hívják, Csehország. – A szerk.] egészségi kúrákra. Akinek nem volt rendben a tüdeje, az Meranba [Meran/Merano: dél-tiroli üdülőváros, melyet enyhe, egyenletes éghajlata miatt mint klimatikus gyógyhelyet látogattak. Közeli környéke sokkal hűvösebb, ezért nyári üdülőhelyül is szolgál. – A szerk.] ment. A nagy külföldi utazások komoly pénzbe kerültek, és nem is voltak szokásban.

Hogy vonaton mikor ültem életemben először, nem tudom, csak arra emlékszem, hogy hová mentünk. Az édesapámnak egyetlen unokahúga élt Nagymenyen, nekik is két lányuk volt. Még kisiskolás voltam, amikor nyáron leutaztunk oda. Az autóról elmondanék egy nagyon humoros dolgot. A következő történt, és az jellemző a korra. A férfiak munkából még hazajártak ebédelni. Én főnt a Palisádyn [Pozsony egyik negyede. – A szerk.] voltam diák, és elég távol laktam onnan. Nekem úgy mondták otthon, hogy a belvároson keresztül – Mihály utca, Főter, a színház előtti szakaszon – kell hazajárnom. Egyszer elmaradt egy óránk, ezért a megszokottnál előbb indultam hazafelé. Persze azért, mivel megtiltották, a Vásártéren mentem át, nem pedig a belvároson keresztül, ahol nem volt forgalom. Ahogy megyek a Vásártéren, körülbelül azon a helyen, ahol ma a Manderla áll, az édesapámmal akadtam össze, aki a bankból indult haza ebédre. Megállt, én majd a föld alá süllyedtem szégyenemben, hogy most itt találkozunk. Akkor az édesapám azt mondja nekem: „Tudod, hogy én ezt nem szeretem, mért jössz erre, nem tudod, hogy ez az út veszélyes? A múlt héten is láttam itt egy autót.”

Soha nem tartottuk meg a szombatot. Még a nagyszüleim se. Csak az újévet [Ros Hásáná] és a Jom Kipurt, szóval a hosszúnapot. Húsvétkor [Pészah] nem volt nálunk széder. De egypárszor, mikor még gyerek voltam, apám elvitt a hitközség által rendezett széderestére. Ez volt a maximum, ezt is csak azért, hogy lássam és halljam. Maceszt vettünk, de a maceszt kenyérrel ettük. A húsvét kellemesebb ünnep volt, mint a többi. Pészahkor mindenütt nagyon jókat főztek, például az ismerősök, akik tudták, hogy nálunk nem volt ez [azaz nem tartották a Pészahot], maceszből remek tortákat készítettek. Nagyon szerettem a maceszgombócot, a mai napig húsvétkor mindig van maceszom, én is csinálom maceszgombócot. Az egyedüli, aki nagyon szereti a maceszgombócot, az a nem zsidó vő. Kóser háztartást nem vezettünk. Mindenből a jó részt vettük mi el.

Csak hosszúnapkor [Jom Kipur] böjtöltünk. Mindenki, én is böjtöltem. A böjtről is elmondanék valamit. A háború után, mikor újra férjhez mentem, a férjemmel együtt 1947-ben eljutottam Svájcba. Ő hivatalosan ment Svájcba, így én is el tudtam menni vele. Életemben először voltam az úgynevezett Nyugaton, és persze közbejött a Jom Kipur. A férjemnek azt mondtam: „Menjünk ma valami rendesebbet enni, mert én böjtölni fogok holnap estig.” Már kinéztem, hogy hol van a templom [zsinagóga], hogy hová megyünk ott templomba. Ez Genfben volt. Erre azt mondja: „Menjünk vacsorázni, te már kiböjtölted magad egy életre a láger után.” Én nem hagytam ezt annyiban, böjtöltem. Reggelizni nem reggeliztem, de amikor kezdett a gyomrom háborogni, ebédelni már ebédtem. Nem telt bele két óra, életemben először, de remélem, utoljára is, olyan epegörscsöt kaptam, hogy azt a kevés kis pénzt, ami a rendelkezésünkre állt, kénytelenek voltunk

orvosra költeni, hogy drága svájci frankért adjon egy injekciót nekem. Az a meggyőződése a mai napig is, hogy az Isten büntetése volt, hogy én akkor ettem. Ezért utána már mindig böjtöltem. Hetvenéves koromban már csak fél napot böjtöltem, most már nem böjtölök.

A szüleim nem újévkor vagy Jom Kipurkor mentek templomba, hanem amikor olyan ünnep volt, hogy a halottakért imádkoztak – Pészah utolsó napján, Sávuoht második napján, Semini Aceretkor és Jom Kipurkor van mázkir, azaz a halottakról való megemlékezés. – A szerk.]. Én is azt teszem, akkor megyek én is ide, a zsinagógába, amikor mázkir van. A szüleim hívők voltak. Ami a vallást illeti, nem, hanem a Jóistent illetőleg. A vallás és a szokások, ilyesmit nem láttam magam előtt. Bát micvóról soha sem hallottam, csak felnőttkoromban. Egy bizonyos hitet, azt mindenképp hazulról hoztam, és ez a hit mind a mai napig meg is maradt bennem. Ez volt a szüleimnél is, ami nálam fokozódott. Ilyen öreg korban, amikor elég sok problémával küszködöm, az egyetlen jó érzésem az, hogy zsidó vagyok. Nem szeretnék más lenni.

Most mindig ünnepeljük a karácsonyt. Gyerekkoromban egyszer azzal jöttem haza, hogy minden kislány azt meséli, hogy mindenütt van karácsonyfa, és azt láttam is, csak éppen nekem nincs. Erre az édesapám elment a cukrászdába, vett egy műkarácsonyfát, nem nagyot, de feldíszítettük cukorkákkal, és az ebédlőben helyeztük el. Hanuka is volt ugyanakkor. Hanuka-gyertyákat gyújtottunk természetesen, azalatt az apám elmondott egy imádságot. Viszont egybeesett huszonnegyedikével, ezért a karácsonyfán is meggyújtottuk a gyertyát. A karácsonyfa felborult, tűz keletkezett. Az anyámban volt annyi lélekjelenlét, hogy egy hatalmas nagy terítővel letakarta az égő fát. A tűz nem tartott tovább két-három percnél, és minden rendben volt. Erre az édesanyám azt mondta: „Ezt soha többé nem, a Jóisten megmondta fenyegető ujjal, hogy a Hanukánkon ne gyújts a karácsonyfán gyertyákat.” Ezután tényleg soha többé egyszerre ezt nem tettük. Nem is volt soha többé karácsonyfám, kivéve most már, de annál szebb. Én a magam részéről nagyon szeretem, nekem tetszik a karácsonyi ünnep. Valahogy úgy tűnik nekem, hogy a rengeteg sok szörnyű rossz ember karácsonykor kicsit kedvesebb.

Az iskola után először egy biztosítóban voltam, de rövid ideig. A leghosszabb ideig a Klinger gyárban dolgoztam [A Klinger gyárat 1888 körül alapította Heinrich Klinger, az általános szőlővész következményeként jelentkező munkaerő-feleslegre alapozva. Impregnált (vízhatlan) szövetet gyártottak, elsősorban a hadsereg és a tengerészet részére. Liptószentmiklóson és külföldön is voltak telepei. 1945 után megszűnt a gyár. – A szerk.]. Igazgatósági tag volt itt az egyik bácsim, és ez hozott be engem ide. Sokat dolgoztunk. Szombaton is dolgoztunk még annak idején. Ez egy nagyon jó iskola volt. Akkor minden németül ment. Mert gimnáziumba jártam és nem kereskedelmibe, nem tudtam gyorsítani. Ezért nekem kötelezni kellett magam, hogy három hónap alatt megtanulok gyorsítani. Meg is tanultam, és nagyon gyorsan ment, meg is voltak velem elégedve, csak nem tudtam elolvasni. Volt egy idősebb kolléga, és az olvasta el nekem a saját gyorsírásomat. Évekig voltam ott, egészen addig, míg ki nem dobtak. Németek vették át a gyárat, és mint zsidót, valamennyiünket kidobtak. A főmérnök is zsidó volt, az egyik igazgató is. Én a végén kerültem ki, mert az exportosztályon voltam alkalmazásban, és az angoltudás a németeknek is kellett.

Valaha, a két háború között minimálisan politizáltak. A politikusok politizáltak, a lakosság nem. A lakosság tudomásul vette, ami van. Az újságoknak mindössze tíz százaléka politizált, a többi újságok hírekkel szolgáltak, novellák is voltak bennük, irodalmi művek. Egészen más élet volt

abban az időben. Ebből feltételezem – és azt hiszem, hogy ebben nem tévedek –, hogy az édesapám is egy kicsit szocdem alapon gondolkozott. Talán nem is ennek a következménye, de amikor én gondolkozóbb lettem, szintén ez volt a számomra egy szimpatikusabb megoldás.

Politikai tevékenységben soha nem vettem részt. A politika teljesen ismeretlen dolog volt a fiatalság részére. Még a miniszterek nevét sem ismertük. Nem politizáltunk, nem tudtunk róla. Volt olyan, hogy nálam három-négy évvel idősebbek már kommunisták voltak. Ilyen is előfordult. Emlékszem, hogy egyszer, kétszer, háromszor együtt voltam egy ilyen kommunista fiatalemberrel, persze nagyon győzködött, mert nem értettem az egészet. Otthon kezdtem előadni ezeket, nem mint saját gondolataimat, hanem mert megtetszettek ezek a dolgok. Az édesapám borzasztóan ellene volt, nagyon nem tetszett neki. Azt mondta: „Kérlek szépen, hagyd ezeket a lenini dolgokat. Hagyd ezeket, ezek olyan nem tetszetős dolgok. Erről nem kell beszélni.” Nagyon lebeszélte erről a gondolatáról. Ezekkel itt-ott összejöttem, de bizonyára volt egy ilyen mozgalom, mint ahogy zsidó részről is voltak a cionisták. Én cionista sem voltam. Én semmi ilyen mozgalomban nem voltam bent. Igaz, hogy a Makkabeában teniszeztem, és könnyűatlétikára is jártam. Az Első Csehszlovák Köztársaság megalakulása után a szlovák országrészben a sport és a testnevelés rohamos fejlődésnek indult a sokkal fejlettebb cseh testnevelő-szervezetek következetes munkájának köszönhetően. Ezek a szervezetek a 19. században alakultak, az első zsidó testnevelőegyletet, a Makkabit például 1899-ben alapították Csehországban, az első sportklub, a Bar Kochba pedig 1893-ban alakult Morvaországban. Az első világháború előtt 15 Makkabi testnevelőegylet volt Cseh- és Morvaországban. Szlovákiában egyetlen zsidó sportklub volt, a Makkabea, melyet Pozsonyban alapítottak 1912-ben. Az Osztrák–Magyar Monarchiában a csehek helyzete 1918 előtt merőben különbözött a szlovákokétól. A csehek nemzeti jogait, ellentétben a szlovákokéval, elismerték, önállóan képviseltethették magukat a nemzetközi szervezetekben, így például az Olimpiai Bizottságban is. A pozsonyi Bar Kochba Sportklub úszói az 1930-as évek végén kiemelkedő helyezéseket értek el a csehszlovák bajnokságokon, a Makkabea Sportklub tagjai pedig főleg a birkózásban és atlétikai versenyszámokban jeleskedtek. – A szerk. A Bar Kochbában úsztam. A pozsonyi Bar Kochba Sportklub úszói az 1930-as évek végén kiemelkedő helyezéseket értek el a csehszlovák bajnokságokon, a Makkabea Sportklub tagjai pedig főleg a birkózásban és atlétikai versenyszámokban jeleskedtek. – A szerk. A baráti körömben több volt a nem zsidó, mint a zsidó. Én olyan „csehszlovák” voltam 1938 elejéig.

Nekem mindig nagyon kellemes volt a társaságom. Persze akadt egypár vegyes házasság is. Egészen 1939-ig ez olyan természetes dolog volt. Természetesen a zsidó ismerősöknél volt a sádhén [lásd: házasságközvetítő], olyan is volt, hogy kerítették valahonnan, mondjuk, egy lányt, akinek sok hozománya volt. Viszont azért a sok hozományért olyan vőt akartak, akinek valamilyen titulusa volt, tehát minimum mérnöknek vagy doktornak kellett lennie, illetve ügyvédnek vagy orvosnak. Akadtak ilyenek is természetesen, de nem az én ismeretségi körömben, miután már akkor is a társaság nagy része nem volt zsidó. Minket a sport hozott össze. Hiába játszottam a Makkabeában, ha a szlovák sportklubokban [azaz a nem zsidó sportklubokban] is sokan voltak, kölcsönösen mérkőztünk is.

1933-ban Hitler hatalomra jutott Németországban. Eddig fogalmunk sem volt az antiszemitizmusról, nem hallottam róla soha, de nem is nagyon tudták, mi az. Mikor aztán elfogadták a zsidótörvényeket Németországban, szörnyű elmondani, hogy mit műveltek ott. Az első német zsidó emigránsok Csehországba menekültek, nem hozzánk. Nálunk az 1938-as év volt olyan

szörnyű. Masaryk lemondása után a Benešben nem bíztak annyira, mint Masarykban. Masaryk élt, de már nyugdíjban, Beneš volt a köztársasági elnök. Beneš nem szerették, Beneš annyira cseh volt, hogy még a szlovákokkal sem volt nagyon jóban, a magyarokkal meg pláne nem. 1936 után a zsidókban felmerült egy látomásféle, egy megérzés, hogy elment Masaryk, most mi lesz. Ez a dolog folytatódott 1938. március 12-ével, amikor Hitler megkapta Ausztriát [lásd: Anschluss], és megjelentek az első emigránsok Bécsből, Ausztriából, és azok aztán meséltek. Először nem akartuk elhinni, tudniillik olyan dolgok történtek az első napokban, hogy Bécsben a zsidókkal fogkefével súroltatták fel a mostani Judenplatzot. Szóval azt hittük, hogy ilyesmi nem is lehetséges. Akkor rémültünk meg igazán, aztán kezdődött el a kivándorlás. Igaz, hogy 1937 telén, már talán decemberben és 1938 januárjában is a helyzet már nagyon bizonytalan volt. Az én társaságommal egyszer egy héten összejöttünk a Carltonban [Egyike a legrégebbi és legrangosabb pozsonyi hoteloknak. – A szerk.]. És akkor itt-ott – a fiatalok nem félnek, így mi se féltünk – demonstrációt láttunk. De nem katonai volt, hanem a németek, akik fel-alá jöttek-mentek, azok kiabálták, hogy „Lieber Führer, mach und frei vor der Tschechoslowakei”. Akkor már a magyarok is felvonultak, azok meg viszont azt kiabálták: „Piros, fehér, zöld, Pozsony megint magyar föld”. A szlovákoknak nagy okuk nem volt arra, hogy felvonuljanak, de a Hlinka Gárda akkor már létezett, azaz Hlinka pártja, és alakulófélben volt a gárda is. Ezek is felvonultak, de nem emlékszem, hogy azok mit kiabáltak. Ez nem volt olyan nagy, mert ők otthon voltak. Inkább a magyarok, de főleg a németek.

1933 után kezdődtek a kivándorlások. Nagyon nehéz dolog volt ez. Amerikába nem vízum kellett, hanem más engedély, vagyis hogy meghívó. S az illető, aki meghívja az emigránst, kellett hogy elkötelezze magát, hogy a vendéget el is tartja a saját költségére, nem pedig majd az Egyesült Államok terhére. Ilyet szerezni, ehhez nagyon jó barátság vagy rokonság kellett. Ez egy nagyon nehéz dolog volt [lásd: bevándorlás Amerikába (USA)]. Legkönnyebben Franciaországba lehetett kijutni, francia vízumot még valahogy lehetett szerezni. A francia kormány annak idején ezt kicsit megkönnyítette. A pesszimisták emigráltak, akik semmi jót nem láttak. Az optimisták, mint én meg az én családom, mi maradtunk. Azért, mert azt mondtuk – ez már március 14-én volt [1939. március 14-én alakult meg a Tiso-féle fasiszta Szlovákia. – A szerk.], hogy nálunk, egy olyan országban, ahol az államfő [mármint Jozef Tiso – A szerk.] katolikus pap, ilyen dolgok, mint a szomszéd országokban, nem fordulhatnak elő. No, ezzel kezdődött a nem jó.

Az Első Csehszlovák Köztársaság idején én soha nem találkoztam antiszemitizmussal. Nemcsak én, de egyetlenegy családtagom se. A háború alatt, amikor Szlovákia önállósította magát, és Hitlernek a szatellitállamává vált, akkor már természetesen egynéhányszor mi is megéreztük. Ami Pozsony várost illeti, itt még úgy, ahogy elment a dolog. A Hlinka Gárda ugyan jelen volt, de eléggé tűrhetően, nem volt olyan szörnyű, mint ahogy hallom, hogy a vidéki városokban mennyivel rosszabb volt a helyzet. A csillag-rendszerrel úgy volt, hogy mikor bevezették, először valamennyiünknek a hatcentis csillagot kellett hordani, ami oda volt varrva a látható belső ruhához [lásd: sárga csillag Szlovákiában]. Később jött aztán egy rendelkezés, hogy a dolgozóknak nem kell hordani, ha dolgoznak. Aztán jött egy újabb rendelkezés, hogy a dolgozóknak is kellett egy csillag műanyagból és egy csat, amivel oda kellett tűzni a ruhára. Mentem az utcán, és az ismerősökkel, ha láttuk egymást, akkor olyan kellemetlen volt részükre a dolog: nem szabadott, hogy velem megálljanak, elfordultak. Én úgy éreztem minden egyes alkalommal, hogy számukra ez rendkívül kellemetlen volt, sőt talán még egy kicsit szégyellték is magukat. A legelső borzalmas élményem az volt, mikor az édesapám egyik alkalommal hazajött. Elintéznivalója volt délelőtt, és azt mondta,

hogy egy fiatalember lezsidózta és pofon vágta. Ezt tényleg borzalmas volt még csak hallani is.

A Szlovák Állam [lásd: Szlovákia (1939–1945)] megalakulása után minden héten újabb és újabb zsidóellenes rendelkezés jött ki. Először le kellett adni az értékes dolgokat, ékszert, szőrmét – nemcsak a bundát, hanem az olyan kabátot is, amelyen egy kis szőrmegallér volt. Az ékszerrel együtt a rádiót is le kellett adni, nehogy informálva legyünk, hogy mi történik a világban. Eszembe jut, amikor le kellett adni a sportfelszerelést is, ezt nagyon-nagyon sajnáltam – tudniillik a sífelszerelés, a lécek, annak idején drágák voltak. Személyesen kellett elvinni és leadni. Nagyon-nagyon fájt a szívem, hogy ilyesmitől is meg kell válnunk. Fájdó szívvel adogattuk le a holmiinkat. Akkor, 1940-ben még nem tudtuk, hogy nemsokára eljön az idő, amikor nem az értékeinket kell leadni, hanem az életünket is.

Az akkori zsidóellenes törvények [lásd: Zsidó Kódex] értelmében, ha valaki állást szerzett, akkor az álláshoz megkapta a munkaengedélyt is. Ebből a szempontból egyedül nekem volt a családban szerencsém. Az apám unokaöccsének ügyvédi irodája volt Pozsonyban, és ezt saját kérésükre árjásította az egyik itteni polgármester. Annak idején a városházának három polgármestere volt – egy német, egy szlovák és egy magyar. Ez volt a magyar polgármester, és úgy hívták, hogy doktor Förster Viktor. Ez árjásította. Ott maradtam én állásban ebben az ügyvédi irodában. Doktor Försternek minden alkalommal sikerült megszereznie részemre a munkaengedélyt. Nagyon gyakran, néha naponta is el kellett mennem a bíróságra. Ez abban az időben volt, amikor már csak azt a kis zsidó csillagot kellett hordani. Rettegtem, mindig a kezem ügyében volt, mert Pozsonyban összesen kétszáz gárdista fiú [lásd: Hlinka Gárda] volt beöltözve – úgy hívtuk őket, hogy csillagászok –, akik járták a várost, és keresték a csillagot nem viselő zsidókat, hogy azokat megbüntessék. Száz korona volt egy büntetés, ami nagyon sok, annyi, mint ma talán ezer korona. Volt két fiatalember, ezeket látásból jól ismertem. Általában a bal kezemben szorongattam a csillagot. Ha láttam őket valamerre, gyorsan feltűztem. Egyik alkalommal csak későn vettem őket észre, de igyekeztem minél gyorsabban feltűzni a csillagot. Erre megállítottak, és azt mondták nekem: „Nagyon vigyázzon, mert egyszer vérmérgezést kaphat, beleszúrhat az ujjába.” Szóval azért ilyen figura is volt. Még egy érdekes alakról kell mesélnem, már csak azért is, hogy a szörnyűségek közepette is itt-ott emberi dolog is előfordult. A mai Szlovák Nemzeti Felkelés Terét akkor úgy hívták, hogy Köztársaság tér. A mai vásárcsarnok helyén standok álltak, és zöldféléket, de főleg gyümölcsöt árultak ott. Ahogy ott mentem, láttam, hogy nagyon szép szőlőjük van. Ha vehetnék szőlőt az édesanyámnak, milyen jó lenne! Tétován megálltam, mert nem szabadott vásárolni. Ahogy álldogáltam, láttam a csillagászokat közeledni, nem vették észre, hogy én hirtelen kitűztem a csillagot. Felém jönnek, mondják: „Hát mi az, hogy így megálltam!?” Őszintén megmondtam, hogy milyen jó annak, aki szőlőt vehet, és hogy én is vennék. Azt mondják: „Adjon ide ötven koronát”, odamentek, vettek két kiló szőlőt, alig bírtam elcipelni. Megvették nekem, el is tűntek. Szóval azért ilyen figura is volt. Persze aztán mentek, és vígan büntették azokat, akikkel találkoztak.

Így éldegéltünk egész 1942-ig. 1942. március 26-án ment el az első leánycsoport [Az első deportálási hullám 1942-ben kezdődött, és majdnem hét hónapig tartott. 1942. március 25. – október 20. között 57 szerelvényt indítottak 57 751 zsidóval. Tizenkilenc transzportot egyenesen az auschwitz haláltáborba küldtek, a többi 38 szerelvényt majdnem 39 000 zsidóval pedig Lublin környékére küldtek. Lásd még: deportálások Szlovákiából. – A szerk.]. Azt mondták, hogy tizenhat évestől harmincéves korig – és persze beleértették az asszonyokat is, akiknek nem volt férjük,

elváltak vagy özvegyek voltak – Lengyelországba viszik munkára. Sajnos kilencven százalékban elvitték őket. Az édesanyák a fiatal lányukat kikísérték a pályaudvarra, és ott bizony átadták őket. Elég sokáig tartott, hogy megtudjuk, mi az az Auschwitz; ismeretlen volt eddig. Eltartott jó pár hónapig, amíg rájöttünk, hogy hopplá, ez azért nem egészen munkatábor, ez egészen más. Az 1942-es év borzalmas volt, teli izgalmaival.

Persze zsidókat vittek munkára [A Zsidó Kódex 22. paragrafusa kimondta a 16–60 év közötti zsidók munkakötelezettségét. Ez a paragrafus a későbbiekben a zsidók tragédiájának szimbólumává vált, ugyanis a szlovák kormány 1942 márciusában éppen erre a paragrafusra hivatkozva kezdte meg a zsidó lakosok deportálását Szlovákiából. – A szerk.]. A három férfi, a húgom férje és az én férjem, valamint az édesapám, aki ötven-egynéhány éves volt, elkerült Ilavába [Illava]. Ott építették a vízierőművet. Az édesapám és a két férfi itt a hydrocentrában [szlovák: vízi erőmű] működött. Ez körülbelül 1942-ben történt. Anyámnak, a húgomnak és nekem meg a többieknek is, akiknek a hozzátartozóik ott voltak, volt egy külön igazolványunk, amiben benne állt, hogy amíg ők ott dolgoznak, mi védelem alatt állunk.

A belváros rendőr-főkapitánysága a mai Óvárosházán volt. Annak a vezetőjét úgy hívták, hogy Kozinka. Ez csupa megszokottságból itt-ott kiküldte a rendőröket zsidókért, és táborokba vitette őket vagy pedig kihallgatásra. Az idő alatt, amíg a férfaink nem voltak, tizenegyszer küldtek értünk éjszaka. Megnézte az igazolványunkat, és azt mondta, hogy rendben van, majd hazaküldött minket. Amíg fiatal az ember, kevésbé fél, de tényleg nem voltam gyáva, úgyhogy egyik alkalommal éjjel két óra volt – ez volt a tizenegyedik ellenőrzés –, erre azt mondtam neki: „Nézze, nekünk reggel hatig nem szabad kimenni az utcára. Mi hazamegyünk, de nem egyedül, tessék nekünk kíséretet adni.” Tényleg adott egy rendőrt, az kísért haza, de soha többé minket éjjel nem hívott be. Hogy ezért vagy nem ezért, nem tudom, de elég az, hogy ez is megtörtént.

Az egyik fiatalasszony, akinek a férje ugyancsak az Ilaván volt, eljött hozzánk, és mondja, most az előbb kaptam az értesítést, hogy a férjeinket elvitték Zsolnára, a táborba, és onnan deportálják őket [Szlovákia területén több gyűjtőtábor is létezett, de a Zsolnáról induló szerelvényeket mind Auschwitzba irányították. – A szerk.]. Megint jó összeköttetés és ezer korona kellett hozzá; rettentő sok pénz volt az. Egy órán belül megkaptam az utazási engedélyt a külügyminisztériumból. Felültem a vonatra, elmentem Zsolnára – életemben először láttam Zsolnát. Ott, Zsolnán megint egy emberi tulajdonságokkal bíró férfival akadtam össze, aki ezzel foglalkozott. Megmondtam, hogy mi járatban vagyok. Nem fogom részletesen a dolgokat mondani, de sikerült engedélyt szereznem, és bemenni a lágerba, ahol fogva tartották az édesapámat. Mint idősebb személy, semmit sem csinálhatott. Kaptam egy névre szóló engedélyt, hogy kiléphet a lágerből. Apám közben megmondtam, hogy a férjem meg a sógorom hol dolgoznak, és hogy öt óra után visszajönnek a munkából. Az apám volt a legöregebb, őt kellett előszörre megmenteni. Fogtam magamat, bementem, apa nagyon megörült, összecsomagoltuk, amije volt, a rukszákat [A szlovákiai magyarok gyakran használják a német 'Rucksack', azaz hátizsák szót magyar beszédben. – A szerk.] fel, és indulunk kifelé. Az úton odaadtam apám kezébe az engedélyt, apám elolvassa, megáll, és azt mondja: „Ez nem az én nevemre szól, én nem megyek. Én semmi hamis dolgot nem csináltam életemben, most sem.” Persze hogy hamis igazolvány volt, olyannak a nevén, aki már meghalt. Belécsíptem apám karjába, hogy egy szót se mondjon, és kicipeltem onnan. Végre kikerültünk a lágerből, és mondom: „Apa, az ég szerelmére, hát ez és ez a helyzet!” Apa meg volt mentve. Még el kellett intézni a férfiak dolgát is.

Zsolnán, közel az állomáshoz volt egy szálloda, az úgynevezett Grand Hotel. Itt a szobát órákra lehetett kibérelni. Bementem oda, és kértem egy szobát. Amint a portás látta a fiatal nőt egy idősebb férfivel, a kulcsot rögtön megkaptam, felvittem apámat, és bezártam az ajtót. Újságot adtam apámnak, és mondtam neki, hogy ülni fogsz, olvasni, nem tudom, mikor jövök. Meg nem mozdulsz, sem kopogásra, sem semmire. Én a kulcsot elviszem, nehogy kinyissák az ajtót vagy te nyissad ki. Megyek most a fiúk dolgát elintézni. Erre elmentem. A portás néz rám, mondom, hogy nem fogunk csak úgy, megyek bort venni. Elmentem, és tényleg a szerencse kísért akkor – és az ismeretség is persze –, hogy sikerült a két fiatalembert felültetnem arra a vonatra, amelyik Novákra [lásd: Novákai zsidó munkatábor] ment, és nem Auschwitzba. Mikor mindez sikerült, visszamentem apámért, aki a hotelban várt és lejöttünk. Erre a portás azt mondja: „Nem csodálkozom, hogy ilyen gyorsan végeztek, maga egy csinos fiatal nő, s mégis ilyen öreggel megy.” Kimentünk a vonatra, felültünk a Tátra expresszre, ami tiltva volt a zsidók részére. Bementem az étkezőkocsiba, ami még erősebben volt tiltva a zsidók részére. Vacsorát rendeltem, apám nem tudott egy falatot sem lenyelni az izgalomtól. Szerencsésen hazaérkeztünk, az állomáson vettem egy taxit, ami szintén tiltva volt zsidóknak. Hazakerültünk. Másnap újra kikértem az utazási engedélyt, elutaztam Novákra, hogy megérkeztek-e a fiúk. Hát így 1942-ben megmentettem a legszűkebb családot, akkor még egyikük sem volt kint az ország határán kívül. Mint tudjuk, 1943-ban a deportálás szünetelt.

A háború alatt négyszer költözködtünk. Mindig egy újabb rendelet jött ki, hogy melyik utcában lehet lakni, és melyik utcában nem; többek között nem volt szabad olyan házban sem, amelyik 1938 után épült, olyan házban sem, ahol központi fűtés volt. Addigra már nagyon sokan el tudták intézni, hogy elbújnak – mi úgy neveztük, hogy bunkerba. Kezdtünk egy kicsit optimisták lenni, hogy talán túl lehet ezt élni. Így telt el az 1944-es év. 1944-ben egy kicsit fellélegeztünk. A keresztény ismerősöknél a londoni rádiót hallgattam, és akkor tudtam, mi is történik, voltak híreink. 1944-ben, most nem tudom a dátumot, volt a partraszállás [1944. június 6-án kezdődött az amerikai és brit erők normandiai partraszállása, aminek a célja a La Manche csatorna birtokbavétele, majd hadászati hídfő megszerzése volt az észak-nyugati francia partvidéken, a Rommel tábornok irányította német csapatoktól. – A szerk.], elmondhatatlan volt a boldogság, örömeinkben sírtunk is otthon. Gondoltuk, hogy már egy-kettő vége lesz mindennek. 1944. augusztus 20-án kitört a Szlovák Nemzeti Felkelés. Még akkor úgy volt, hogy sikerül elmenekülnünk innen, de már nem lehetett, mert mind a két pályaudvart teljesen lezárták, nemcsak rendőrséggel, hanem gárdistákkal [lásd: Hlinka Gárda] is. A felkelési zónába Pozsony is belekerült.

Szeptemberben nagyon-nagyon meleg, kellemes idő volt. Egypár jó baráttal szeretnénk volna kimenni a vízre és úszni egyet. Anyám – ő is még fiatal volt aránylag – meg mi négyen a barátokkal el is mentünk. Dévény felé volt egy kis öböl a Dunán, ahová senki nem járt, ezért oda mentünk fürdeni. Úsztunk egyet, aztán visszajöttünk. Anyám még bent úszott. Egyszerre rémülten vesszük észre, hogy egypár méternyire tőlünk vetkőzik a Kozinka, az óvárosi rendőr-főkapitányság vezetője, és egyenest a vízbe indul. Kozinka az anyámhoz fordult, aki ott úszott, leállnak, mondott valamit, erre anya kijött. Kozinka továbbra is úszott. Azt a rémületet, hogy ez mit jelent! Leült erre az anyu, s elkezdte: „Képzeljétek, Kozinka azt mondta, hogy menjünk haza, és tűnjünk el, mert megszálltak minket a németek.” Így is történt, gyorsan felöltöztünk, és hazamentünk. Kezdtünk aggódni – hárman voltunk ott asszonyok –, hogy lesz tovább.

Az édesapám otthon volt, neki nem kellett Novákyba mennie. A sógoromat sikerült még előzetesen úgy hazahozni, hogy szereztünk neki munkaengedélyt mint kőművesnek, egy építkezési vállalatnál. Pontosan egy héttel előtte, mielőtt ez a Kozinka-ügy történt, sikerült az én férjemet is kihozni Novákyról, úgyhogy őt is sikerült elhelyezni, persze mint fizikai munkást, ugyancsak egy építkezési vállalatnál. Tulajdonképpen otthon voltunk valamennyien. Most már természetesen olyan gondok is támadtak, hogy miből éljünk meg. Zsidó ember élelmiszert csak tíz óra után vásárolhatott, így volt megengedve, a háború miatt. Igaz, hogy itt Szlovákiában még volt mit vásárolni. Tíz óra után azonban sokkal üresebbek voltak már az üzletek, mint tíz óráig. Ott, ahol édesanyám majdnem minden nap bevásárolt, németeké volt az üzlet, egy német nőé. Egyszer azt mondja németül az édesanyámnak: „Vidor néni, hallgasson ide, hagyja maga itt a bevásárlókosarát, tegyen bele egy cédulát, hogy mit akar, és jöjjön érte délután.” Így is történt. Azontúl tényleg, ami kellett, mindenünk megvolt. Mert az asszony mindig belerakta azt, amire szükségünk volt, legyen az zöldségféle vagy bármi, amit anyu felírt, liszt, cukor vagy kenyér. A németek között is volt ilyen. Azért akarom ezt megjegyezni, mert nem szabad egy kalap alá tenni egyetlenegy nemzet tagjait sem. Minden nemzetnek lehetnek rendes, becsületes tagjai és gonoszok, gyilkosok is. A németek megszálltak bennünket, és nagy izgalomban éltünk, hogy milyen lesz a folytatás. Közben a híreket is hallgattuk, és tudtuk már, hogy a németek nagyon-nagyon nagy veszteséget szenvedtek. Éltünk tovább izgalmak között, míg aztán egyszer éjjel eljöttek értünk a gárdisták. 1944. szeptember 27-én vittek be minket. A gárdisták a zsidó központba vitték a zsidókat. Ez ott volt, ahol ma is van a központ, ez a ház a zsidó hitközség tulajdonát képezte. Ide vittek, nem tudom, hányat, körülbelül úgy ezerötszázat sikerült még itt a városban összeszedni. 1940-ben tizenötezer zsidó élt a városban. Körülbelül még ezerötszáz olyan zsidó maradt, aki még elérhető volt a lakásában. A két emelet lépcsőin végig egész éjjel álltunk. Reggel elég korán, nyolc óra előtt aztán le kellett vonulni. A németeknél minden ötös sorba volt rendezve, az úgynevezett „Fünferreihe”, így kellett végigmasírozni az egész városon, az úgynevezett újvárosi pályaudvarra. Ez a pályaudvar rég nem létezik már, a Duna utca végén volt. Rengetegen künn tartózkodtak az utcán, látták, hogy mi folyik itt. Megálltak és néztek. Voltak, akik lesütött szemmel álldogáltak. Olyan asszonyt is láttam, aki sírt, mikor ezt látta. Itt ujjongás nem volt, hanem tényleg nagyon-nagyon szomorúan álltak ott, eléggé olyan szégyenlősen. Megérkeztünk oda [a pályaudvarra], egész délelőtt ötös sorban álltunk ott. Úgy jött ki a lépés, hogy én, anyám, apám, az egyik néni és még egy személy – ez volt az ötös sor. Minden oszloppal szemközt állt egy Freiwilligerstaffel (FS) német önkéntes osztag. – A szerk., az itteni németiségnek, akik nem SS voltak, hanem Freiwilliger; az hasonló szervezet, mint az SS, csak itteni szlovák organizáció. Mindegyik egy géppuskát [Valószínűleg inkább géppisztolyról volt szó. – A szerk.] tartott a kezében, ránk irányítva. Velem szemben állt egy régi osztálytársam a líceumból. Az apja matematikatanár volt. Úgy hívták ezt az én iskolatársamat, hogy Ulreich Ede. Ő állt pont velem szemben a ránk szegezett gépfegyverrel. A szüleim egészségesek voltak, de ezt a rettenetes izgalmat ötven évesen nagyon nehéz volt elviselni, így édesanyám rosszul lett. Egy pohár vizet kívánt, azt mondta, ha tudna ezt beszerezni, rögtön jobban lenne. Álltunk, nagyon meleg volt, tűzött a nap. Erre németül odaszólok ennek az Ulreichnek: „Mögst mir gebracht ein Glas Wasser für meine Mutti?“, hogy hát hozhatok-e neki egy pohár vizet. Erre az én volt osztálytársam azt mondja, hogy: „Kusch oder geschloss“, kuss, mert lövök.

Mondok még valamit ezzel az Ulreich Edével kapcsolatban. Volt egy húga, nagyon kedves, helyes teremtmény volt, ezzel a háború után két vagy három évvel összeakadok. Üdvözöltük egymást,

mondom, „és a bátyád?” „Ő Bécsben van, megírom neki, hogy itt vagy, hogy fog majd örülni.” Mondom, „Hát ő aztán nagyon fog neki örülni! És mit csinál Bécsben az Ede?” „Hát az evangélikus líceumban vallástanár.” Jó pár évvel később megyek a lépcsőzeten, és egy gyanús alakot látok. Atyaúristen, ez az Ulreich Ede! Nagyon sietős léptekkel ment az egykori lakásuk felé, ahol a húga élt. Futottam utána, de ő gyorsabban ment, mint én, és így csak a kapu előtt értem el. Megszólítottam: „Ulreich”! Erre megfordult, az arcán földön kívüli mosoly, boldogság, hogy lát engem. Erre életemben először olyan rettenetes pofont vágtam le neki, hogy nem éreztem a karomat. Azt mondtam: „Te pizok, utolsó gyilkos, aljas szemét!” Olyan erős volt a pofon, pedig sokkal magasabb volt, mint én, hogy a szemüvege a földre esett, és össze is tört. Egy szót nem szólt, csak állt ott, mint egy megkövesedett szobor. Közben nyílt a kapu, és bejött egy ott lakó férfi, nézte, hogy itt mi történt. Ulreich ott állt megszégyenítve, mert az látta a végét. Fogtam magam, és mint aki jól végezte a munkáját, kimentem. Azonban történt velem egy dolog, amit nehezen tudok saját magamnak is megmagyarázni: ahogy elindultam, végig az utcán böngélt. Azt hittem később, hogy talán azért, hogy olyan megalázó helyzetbe hozott engem a sors, hogy élő emberhez hozzányúltam. Pedig én semmit nem ütök agyon, legyet sem. Olyan szörnyű dolgokat láttam a lágerban, hogy nem tudom a végét okozni semmilyen élőlénynek, még akkor sem, ha csak egy bogár is repül.

Most folytatom a saját életemet. Szóval délig ácsorogtunk a pályaudvaron. Délben aztán bevagoníroztak minket. Elkerültünk Szeredbe, ami gyűjtőtábor volt már akkor [lásd: deportálások Szlovákiából]. Ott voltunk három napig Szeredben, az valami borzasztó volt. Helyszűke miatt rettentően összezsúfoltak bennünket, szörnyű volt. Jöttek a vagonok, ismét bevagoníroztak minket az első menetbe. A teherkocsiban lehettünk vagy hetvenen, lehet, hogy többen is. Mikor Čadčára értünk, akkor már tudtuk, hogy Auschwitz felé megyünk. Pontosan tudtam, hogy Osvienčimben mi van, és hogy létezik Osvienčim [Auschwitz szlovák neve. Szlovákiában ritkán használják a tábor német nevét, még a magyar ajkúak is inkább a szlovák formáját használják. – A szerk.]. Azért volt ismert, mert 1944 márciusában két fogolynak [lásd: Auschwitzi Jegyzőkönyv] sikerült onnan megszöknie, és az én akkori férjem ismerte az egyiket. Egy hatalmas nagy mappát, térképet készítettek Osvienčimről és Brezinkáról [Birkenau]. Itt feltüntették, hogy hol van a gázkamra, hol vannak a krematóriumok – négy krematórium volt itt, gázkamra, C-barakk, a férfiak és a nők, illetve a cigányok barakkjai. A Vrba és a Rosenberg, akik meglógtak, a férjemnek adták át a tekercset. Minden pontosan fel volt oda rajzolva – ezt át kellett adni doktor Kovács Tibornak, ő volt nem hivatalosan a vezetője az itteni Zsidó Központnak. Én akkor a Šimoniho utcán laktam – ma már nem létezik –, ott volt, ahol most a Devín szálló áll. Ott laktunk, onnan hoztam el ide a Kozia utcára. Ott volt az ÚŽ – Ústredňa židov [Zsidó Központ]. A térképet valakinek el is kellett vinnie, de ez egy borzasztó hosszú papírtekercs volt, legalább olyan hosszú, mint egy asztal [Több mint egy méter. – A szerk.], és össze volt göngyölve. Felmerült a kérdés, miképpen lehetne ezt feltűnés nélkül kézbesíteni [a Zsidó Központba]. Hihetetlen, de rám esett a választás, ami ma egy kis csoda. A férjem, Oszkár Klopstock a földalatti mozgalom tagja volt, ő ajánlott engem. Tudták, hogy elég merész vagyok, hogy nem félek, és azonfelül még egész csinos nő is voltam. Tudták azt is, hogy ha valamit sürgősen kellett elintézni, akkor megcsináltam. Például azonnali halálbüntetés várt arra, aki a londoni rádiót hallgatta, én pedig minden nap hallgattam, és minden nap hallgattam a német adást is. Szóval nem féltem. Mikor megkérdezték, hogy vállalom-e, persze hogy vállaltam. El is jutott oda [a Zsidó Központba] minden baj nélkül. Persze aznap, amikor a tekercset vittem, a csillagot nem tűztem ki. Aztán hazamentem. Ennyi szerepem volt ebben, semmi több. Doktor

Kovács feladata volt a rajz továbbítása Magyarországra, Horthy és a pápai nuncius számára. Ahogy én tudom, a tekercs eljutott a pápai nuncius kezébe, hogy továbbítsa a Vatikánba. A kópiát Horthynak is átadták. A pápai nuncius ezt jelentette a Vatikánnak, és a XII. Pius, az akkori pápa csak írásban helytelenítette az eseményeket. Ezért miután először megpillantottam Auschwitzot, számomra nem volt teljesen ismeretlen. Épphogy megérkeztünk, és persze nem oda, ahol ki van írva, hogy „Arbeit macht Frei”, hanem Birkenaubra, ahol a gázkamra van. Történetesen a vagonban velünk együtt volt az édesanyjával az első pozsonyi orvosnő, aki sebész volt. Az anyja akkor már erős hetvenes lehetett. Saját kezével adta be az édesanyjának a halált okozó injekciót és aztán saját magának is. Ez a két hullánk volt már, amikor megérkeztünk. Állítólag a többi vagonban volt több is – kisgyerekek, pólyás babák, idősebb emberek, akik saját magukat megölték, vagy behaltak az út fáradalmaiba.

Ki kellett menni, azt kiabálták: „Raus, raus.” A rukszakot [hátizsákot] nem szabadott kivinni, bent kellett hagyni, mindent bent kellett hagyni, jöttünk ki, és akkor szétválasztottak minket. A férfiak külön, a nők külön. Édesapámat is, a férjemet is akkor láttam utoljára. Megint ötös sorba állítottak. Megint anyám, én, a nénim és még két ismeretlen hölgy. Mi nagyon hátul voltunk, a sor csak lassan vánszorgott előre. Soha életemben személyesen nem láttam Mengelét. Messze voltunk tőle, nem jutottam el odáig, mert minden ötödik lépésnél állt ugyancsak egy SS, gépfegyvert tartott ránk. A sor nehezen ment előre, közben meg-megálltunk. Én nagyon sírtam. Az édesanyám azzal vigasztalt: „Ne sírj, Katókám, az ilyen élet, mint amelyet mi az utóbbi években éltünk, nem sírnivaló. Ezt nem kell megsiratni, ez nem volt már emberi élet.” Az az SS, aki ott nem messze állt, itteni, főrévi volt. Értette, amit az anyám mondott. Rám néz, megfogja a karomat, és megkérdezi: „Te hány éves vagy?” Mindenki, akit kérdeztek, azt mondta, hogy huszonnyolc, huszonkilenc, mert akkor azt hitték, hogy harminc után gázosítanak. Én őszintén válaszoltam, hogy harmincnégy. Azt mondta: „Még te erős vagy, te még munkára mérsz.” Anyámba belekarolva álltam, de mégis valahogy átlökött a másik oldalra. Majdnem felbuktam, a sorban két pozsonyi asszony állt, és azok megfogtak. „Gyere, hallottuk, hogy Katónak hívnak, gyere.” Így kerültem az élet oldalára. Mi, akik az úgynevezett élet oldalára kerültünk, egész másfelé mentünk, mint akiket rögtön akkor elgázosítottak. Tudniillik már kezdték likvidálni Auschwitzot, az oroszok nagyon közel voltak. Mi tehát már az élet oldalára kerülve eljutottunk oda, ahol le kellett vetkőzni teljesen meztelenre, és leborotválták a hajunkat. Egy tushelyiségbe kerültünk, tudtuk, hogy na most jön a gáz, álltunk, de mégiscsak víz folyt a csapból és nem gáz. Lezuhanyoztak bennünket, utána felöltözhettünk. Megkaptuk – ez szörnyű – azoknak a ruháit, akiket már kivégeztek. A ruhák itt-ott véresek voltak és piszkosak. Én egy nyári ruhát kaptam, és mindenki kapott úgynevezett facipőket, utána, mars be a barakkokba.

Ez a rész reggeltől délutánig tartott. Délután bejött egy ismerős pozsonyi, úgy hívták, hogy Glauser. Aki ott volt, mindenki köré sereglett, hogy „hol van az apám, hol van a férjem, hol van ez, hol van az, hol van anyám, testvérem, gyerekem”. Ő csak írta a neveket, pedig azért jött oda, mert hallotta, hogy Pozsonyból érkezett a transzport. Ott volt az úgynevezett Stabsgebäude irodában [Az auschwitzi központi regisztrációs hivatal, hivatalos nevén Registratur, Organisation und Karteiführung az ún. Stabsgebäude épületében kapott helyet. A hivatalt 1942 nyarán áthelyezték egy fabarakkba, amely az SS-főhadiszállás és az SS-kórház (SS-Revier) között állt, 1943-tól pedig az SS-kórház alagsorában működött. A különböző osztályokon dolgozó női foglyok közül soknak a nevét is ismerjük, jelentős részük Szlovákiából deportált zsidó nő, sokuknak magyar hangzású a

neve, ők vagy szlovákiai magyar zsidók, vagy már 1944-ben deportált magyar állampolgárságú zsidó nők. – A szerk.]. Ott olyan zsidók dolgoztak, akik már harmadik éve ott voltak. Nem voltak sokan, nyolcan vagy tízen. Ezeknek megengedték, hogy egy részt körbejárjanak, mert különben nem lehetett eltávozni a barakkból. Felírta a neveket, hogy kik jöttek, és azt mondta, hogy másnap vagy két nap múlva, ha ismét el tud jönni, és tud szerezni információt, akkor majd megmondja. Meg fogja tudni mondani, mert van pár jó barátja, akik a gázkamráknál vannak beosztva, és a halottak aranyfogait szedik ki. Két napra rá jelentkezett ez a Glauser, persze mindenki körülvette. Néháynak meg is tudta mondani, hogy mi van. Én ott álltam és álltam, vártam. Jól ismertük egymást, a szüleim is az ő szüleit, ezért odafordultam és megkérdeztem: „Nekem nincs mondanivalója?” Erre először nem válaszolt, belenézett, amit felírt magának. Azt mondom: „Nagyon kérem, akkor is, ha rossz, mondja meg nekem a legrosszabbat is. Nem akarok úgy élni, hogy reménykedek, még ha nekem nagyon rossz is lesz, jobban elviselném.” Erre mondja: „Igen, kettő és három óra között hajnalban került sor a szüleire.” Ezért én a pontos dátumot is tudom: október negyedike, akkor végezték ki a szüleimet.

Háromemeletes ágyak voltak a barakkokban, mindenkinek le kellett ülnie. Ültünk egy körben, elénk hoztak egy vödröt, amelyben barnás folyadék volt, ami már messziről bűzlött. Nem tudtuk, hogy ez mi, milyen célra szolgál. Jön egy SS, megparancsolta, hogy együnk, ez a vacsora. Erre jön egy másik nő, akinek a haja be volt kötve, tehát tudtuk, hogy ugyancsak fogoly, aki már régebben itt van, azért szabad neki kendőt viselnie. Most már azt mondja: „Zabáljatok, én addig innen nem mozdulok, amíg nem fogtok zabálni.” Erre az egyik megszólal: „Hiszen még kanál sincs!” „Nem is lesz, a kezetekkel merjete. De zabáljatok.” Borzasztóan odavoltunk, hogy ez így beszél velünk. „Idefigyeljete, meg fogjátok zabálni, mert ők [Azaz az SS. – A szerk.] dögöljenek meg, de mi meg élni akarunk. Ha túl akarjuk élni, minden szart megeszünk.” Ezt mondta. Kisült, hogy egy kolozsvári orvosnő volt. Annak idején Kolozsvár még magyar volt [Helyesebben: megint magyar volt; lásd: második bécsi döntés], és arról a vidékről már régebben deportáltak [a magyarok] [Kárpátaljáról és Észak-Erdélyből – ezen belül Kolozsvárról – 1944. május 15. és június 7. között deportálták a zsidókat, 92 vonatszerelvénnyel közel 300 000 embert. Lásd: Randolph L. Braham: A népiptás politikája. A holokauszt Magyarországon, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2003, 135. oldal. – A szerk.]. Nem ettünk nagyon a léből, de két nap múlva mégis megettük.

Tíz napig voltam összesen Auschwitzban, mert erősen nekifogtak a likvidálásnak. A gázkamrák éjjel-nappal működtek. Olyan rossz volt a levegő, ott egy fű, egy madár nem létezett, mert az égett hús borzasztóan bűdösített. Itt gondolkozás nélkül éltünk, itt nem lehetett [gondolkozni]. Latrinára menni csak úgy lehetett, ha tízen jelentkeztek. Ez nem volt olyan nagyon nagy gond, mert ha kellett, az ember rábeszélte két-három másikat, hogy jöjjen velünk. A latrinák kicsit messzebb voltak, az egyik oldalról húsz lyuk, a másik oldalról ugyancsak. Háttal egymásnak ültünk. Minden ötödik lépésnél állt egy FS [Freiwilligerstaffel, azaz a német önkéntes osztag tagja. – A szerk.] vagy SS, ezt már nem tudtuk megállapítani, mert egyforma egyenruhában jártak. Saját magam láttam, hogy ezek között nem egy volt, aki abnormális lehetett, mert a mi meztelen fenekünkre bámult folyton, és lehetett látni, hogy élvezte. Rettenetes volt, emberi méltóságon aluli dolgok voltak ezek.

Tíz nap után újra bevagoníroztak minket. Tehervagonokba kerültünk, és két napig hurcoltak bennünket. Végül két nap után megérkeztünk Németországba, Freibergbe [Freiberg a flossenburgi koncentrációs tábor egyik altábor volt. – A szerk.], ez Drezda és Chemnitz között volt. Drezdától harminc kilométernyire egy porcelángyár volt található, amit aztán hadiüzemmé változtattak. A

porcelángyárban hét hónapig ötszáz asszony – mind az ötszáz a néhai Csehszlovák Köztársaságból származott, főleg Csehországból, de innen, Szlovákiából is lehettünk kétszázan – szárnyakat és bizonyos alkatrészeket gyártott rakétákra, amikkel Londont bombázták [A V-rakétákról van szó, amelyekkel 1944 júniusától bombázták Londont. – A szerk.]. Hét hónapig dolgoztunk mi itt, mégpedig úgy, hogy tizenkét órát éjjel vagy tizenkettőt nappal. Nehéz fizikai munka volt. Mindig máshova is helyeztek. Először, ahol dolgoztam, egy kis állványon állt az ember, a repülőgép szárnya kifeszítve, és egy fúrószerkezettel a repülőgépszárnyakba lyukakat fúrtunk. A tervező ilyen kis karikákat rajzolt, oda helyezték majd ezeket a szögeket. Ezt kellett nekünk kifúrni a fúrógépekkel. A fúrók súlya öt kiló volt. A vállon cipeltük őket, és úgy fúrtuk a lyukakat. Borzasztóan kellett ügyelni, hogy pontosak legyünk, mert ha valaki eltévedett, olyan pofont kapott, hogy legurult az állványról. Akkor volt olyan rész, ahol négyen dolgoztunk egy olyan forgórendszerű gépnél. Itt alkatrészeket gyártottunk. Acéllemezeket is kellett reszelnünk. Ez egy kegyetlen munka volt, mert éles volt az acéllemez. Ezt a munkát normálisan kesztyűben kellett volna végezni. Nekünk természetesen kesztyűnk sem volt. Történt is ezért néhány baleset. Itt állandó női felügyelet mellett dolgoztunk. Meg kell hogy jegyezzem, a női SS-ek sokkal kellemetlenebbek voltak, mint a férfiak. Nagyon nagy éhség gyötört bennünket állandóan: hat deka kenyeret kaptunk egy napra reggel. Ezt úgy kellett beosztani, hogy ez a hat deka egész napra elegendő legyen. Reggel kaptunk egy teának nevezett valami nagyon sötét oldatot, ez legalább langyos volt. Délben ugyancsak ilyen levest, amiben először három nyers krumpli szomorkodott, aztán az utolsó héten már csak egy. A gyárnak az utolsó emeletén laktunk, ami rettenetes volt. Tele volt poloskákkal, az ember fölött az éjjeli műszakból, aki ott aludt az éjjel, az felkelt, mert ugyanarra a helyre feküdtünk le. Kétszer is le kellett seperi a rengeteg poloskát. Borzalmas körülmények között voltunk.

Pár hónapot itt ledolgoztunk. Akkor egyszerre csak azt mondják, hogy bezárják a gyárakat. Mi bent maradtunk napközben, és akik fent dolgoztak, látták, hogy az SS elmenekül, és elmenekülnek az előmunkások, akik betanítottak minket. Nem is szabadott beszélni velünk. Drezdát két nap és egy éjjel bombázták. A gyárat ránk zárták – ez volt a legtűrhetőbb két napunk. Nem féltünk a bombáktól, holott az ég éjjel-nappal vörös volt, lefeküdtünk ott a földre, és végre aludhattunk, végre nem kellett félnünk. Mi az SS-től meg a Gestapótól féltünk, és nem a bombáktól. Tulajdonképpen átéltem Dreza bombázását is [Dreza bombázása, amelynek során a város szinte megsemmisült (ún. szőnyegbombázás), két napig tartott, 1945. február 13-14-én. – A szerk.]. Egyszer a következő történt: abbamaradt a munka, minket kitelepítettek egy városon kívüli barakktáborba, ott már nem volt koszt, ott már teát se kaptunk. Egy rét közepén voltak ezek a barakkok. Három nap múlva eltűnt onnan a fű, csupasz lett a föld. Az egész füvet lelegeltük. Megettük. Amikor már tényleg azt hittük, hogy éhen halunk – és ez szörnyű halál, mert sokáig tart –, megint bevagoníroztak minket, de most olyan tehervagonokba, amiknek nem volt teteje. És most jön a háborús kálváriámnak talán az egyik legrosszabb része. Tizenhat napig voltunk ezekben a nyitott vagonokban, furikáltak bennünket szerte Ausztriában, Németországban, a valahai Csehszlovákiában. Mentünk, egyik oldalról jöttek az oroszok, a másik felől jöttek az amerikaiak. Mindenhol jött az ellenségük, mármint a németeknek. Tizenhat napig folyton mentünk – esőben, hóban, szélben, napsütésben. Közben április lett. Tizenhat nap után már hullák voltak a mi vagonunkban is. Ústi nad Labemben [Csehszlovákiai kikötőváros az Elba partján. – A szerk.] álltunk egy ideig. A helyi lakosság, ha megtudta, hogy mi van, kenyeret dobált be nekünk a vagonba. Ez volt minden, amit ettünk. Aztán megint továbbmentünk, éjjel-nappal, míg végül megálltunk.

Egyszerre csak kinyitották a vagon. Nagy üvöltözést csaptak az SS-ek, hogy „alles raus, alles raus!”. Mindenki kifelé, mindenki kifelé! Nem tudtuk, hogy hol vagyunk, nem volt erőm kiszállni – hát tizenhat napig ültünk, nem ettünk. Akkor az SS, aki a vagon előtt állt, fölállt és a csizmájával lerugdosott minket, akik nem tudtunk lemenni. Leestünk a kövezetre, gyöngék, soványak voltunk, és mégis senkinek nem tört el semmije. Mégiscsak csoda történt, mert normális körülmények között ilyesmi nincs. Álltunk megint Fünferreihében, ötös sorban. A nő, aki mellettem áll, megkérdi, nem tudok-e róla, az van kiírva, hogy Mauthausen. Én Ausztriában gyakran jártam mint pozsonyi, de mégsem tudtam, hogy hol vagyunk. Erre az SS, aki mellettünk áll, azt mondja németül: „Das heisst Mordhausen” [Német „szójáték”, melynek jelentése körülbelül ez: „Ezt úgy hívják, hogy a gyilkosság háza.” – A szerk.]. Tehát nem Mauthausen, hanem a halál. Hát itt a vég, de teljesen mindegy, gázosítsanak el, ezt úgy sem lehet bírni, ez nem élet, elég volt. Miután mindenkit sikerült leszedni a vagonról, megindultunk. Mentünk fel a mauthauseni erődítménybe – ez Linztől nem messze van, öt kilométernyi elég meredek úton. Aki nem tudott menni és leült, azt abban a pillanatban lelőtték. Úgyhogy kevesebben érkeztünk meg. Felérkeztünk, és egy barakkba vittek be minket. Mielőtt Mordhausenba kerültünk, valahol Ausztriában elég sok ideig állt a vonat. Hallottuk, hogy mellettünk valami vonat megáll, de látni nem lehetett. Abban orosz foglyok voltak, és átkiabáltak nekünk, hogy „Hitler kaput!”. Gondoltuk, vigasztalni akarnak minket, talán nem is igaz, de kedves tőlük, hogy ilyen jó hírrel szolgálnak. A hír tényleg igaz volt, áprilisban már nem élt [Hitler 1945. április 30-án lett öngyilkos a Kancellária föld alatti bunkerjában, Berlinben. – A szerk.].

Mauthausenben akinek nagy pechje volt – és nekem nagy pechem volt –, lekerült az úgynevezett cigánytáborba, ahol az SS nők már menekültek. Nagyon kevesen maradtak ott, és mivel tudták, hogy zsidók jönnek oda, a cigányoknak adták át a hatalmat, és azok fehér karszalagot kaptak. Ők vigyáztak ránk. Én nem vagyok rasszista, de meg kell hogy mondjam, szörnyű volt. A cigányasszonyok – egész idő alatt, amíg deportálva voltam, testi fenyítésben nem volt részem – úgy megkorbácsoltak egyszer, hogy hónapokig a hátamon maradt a jele. Nekem szerencsére túl sokáig nem tartott az egész. Volt közöttünk egy nagyon aranyos teremtes, sokkal fiatalabb, mint én. Ez azt mondta: „Aki akar, jöjjön velem, én meglógok.” Én rögtön jelentkeztem. Heten voltunk, nők, elmentünk. Nem jutottunk messzire, erdőség volt ott, úgy jártunk, mint a Piroska és a farkas. Folyton körbe-körbe jártunk, szakadt az eső állandóan. Hát mit csináljunk? Visszamegyünk. Vissza sem találtunk. Eljutottunk valahova, látjuk, hogy lépcsők vannak, de fantasztikus magasba mentek. Erre ez az asszony, aki stramm volt és vezetett minket, azt mondja: „Várjatok, felmászom, hogy ez mi.” Mi lent vártunk egy kicsit, kezdett lassan felmenni: „Gyertek, ezek itt valamilyen lágerbarakkok.” Szlovákul kiabált le nekünk. Erre négykézláb kezdtünk mi is felmászni, mire két-három férfi kijön a barakkból, összeszed minket, mert mire felértünk, jártányi erőnk nem volt. Ez volt a cseh politikai tábor. Elbújtattak a szalmába, mert itt ágyak voltak, szalmával. Így kerültünk egy barakkba a későbbi csehszlovák köztársasági elnökkel, Novotnýval. Hoztak nekünk innivalót, hogy mi volt az, nem érdekes, és ott dugtak el, éppen csak a fejünk volt kint, de arra mindig rádobtak valamit. De őket már nem kontrollálták [a létszámellenőrzésen kívül], ők ugyanis politikai foglyok voltak.

Egy nap azt mondták: „Asszonyok, itt a szabadság, jönnek az amerikaiak!” Erre nagy nehezen kimásztunk, felkeltünk. Ez 1945. május 4-én volt. Egy ballusztrád volt ott, álltunk és néztünk, az ember nem akart hinni a szemének. Ezek kiszálltak, jöttek fel, de akkor már jöttek az amerikaiak, a parancsnokság. Kellemetlen volt, hogy mindig, ha az ember valamit mondott nekik [az amerikai

katonáknak], úgy hátrahúzódtak. Ez volt az első láger, amit az amerikaiak felszabadítottak, soha nem láttak még fogoly nőket, és rettentően néztünk ki haj nélkül, soványan. Kisült, hogy ők azért húzódtak el, mert rettenetesen bűdösek voltunk. Dezinfikáltak [fertőtlenítettek] minket; a karokat fel kellett tenni, a fejre valamit ráfújtak, aztán takarókat adtak, amibe jól be tudtunk burkolódzni. Azt mondták, nyújtsuk ki a jobb kezünket, és álljunk sorba. Kinyújtottuk a jobb kezünket, remegve, gondoltuk, végre enni adnak – akkor már borzalmasan éhesek voltunk, az éhség nagyon fáj. Kinyitottuk a kezünket, és azt hittük, hogy végünk van. Fogkefét adtak. Elsőnek valamennyiünknek a fogainkat kellett megpucolni, ne legyünk olyan bűdösek. Átkozódtunk, de megcsináltuk, jöttünk vissza. Megint azt mondták, hogy nyújtsuk ki a jobb kezünket. No most már jön az ennivaló! Négy különféle színű kis pirulát kaptunk. Hogy először a fehéret bevenni, várni egy picit és aztán a színeseket. Ez volt a gyomornyugtató, a fehér, a többi vitamin. Ezt a szót nem is ismertük: vitamin. Megettük. Megint visszajött a katona. Én egész jó tudtam angolul, de nem tudtam káromkodni, volt olyan, aki azt is tudott. Olyanokat mondott ezeknek az angol katonáknak, hogy beleszédültek, igaz, hogy ők aztán nevettek rajta. Megint kinyújtani a kezét, erre kaptunk egy félliteres bögrét, és ebbe egy fél liter tejet. No végre, de csak álltunk, tovább vártunk, hogy most jöjjön már végre valami rendes harapnivaló. Semmit nem kaptunk. Az asszonyok, hogy mit műveltek, már majdnem megverték őket.

Még el akarnék mondani egy érdekes dolgot, talán érthetővé teszem ezáltal, hogy hiszek a csodákban. Minket elhelyeztek a hajdani SS barakkokba, ahol párna volt, és szalma is volt – addig semmink nem volt, ez nekünk egy luxus fekvőhely volt. Mentem, és egy alsót foglaltam el. Sírást hallottam a fölöttem lévőben, felnézek, hát egy nagyon helyes fiatal lány fekszik ott, és sír. Felmászok hozzá, megsimogatom, vigasztalom: „Ne sírj, már felszabadultunk, vége a háborúnak, most már minden jó lesz, ne sírj!” Erre hozzám bújik, azt suttogta: „Anyuka, de jó, hogy élsz, borzasztó volt nélküled, úgy örülök, hogy itt vagy mellettem.” Azt hitte, hogy az édesanyja vagyok. Megsimogatom őt, tűzforró volt. Olyan húsz percig feküdtem nála, lejövök, és mondom az egyik katonának, hogy orvos kellene. Elég sok orvos volt velük, egy jön. Megmondta, ez a tífusz. Két nagyon kellemetlen napom lett, magammal küszködtem, meg kellene mondanom, hogy majd fél órát feküdtem vele. Akkor viszont gyanús leszek, hogy esetleg elkaptam. Szóba került, hogy a jövő héten megyünk haza, és engem akkor nem engednének. Istenem, most mit csináljak, kétségbe voltam esve. Arra jutottam, hogy várok még két vagy három napig, ha nem lesz lázam, akkor minden rendben van. Annak ellenére, hogy majd egy fél órát feküdtem vele, nem kaptam meg a lázat, semmi bajom nem lett, szóval ezt is isteni csodának tartom. Akkor már kicsit sűrűbb ételt is kaptunk, összekerültünk a hadifoglyokkal, szabadon járkálhattunk. Fantasztikus volt, hogy viselkedtek velünk szemben az orosz hadifoglyok. Ezek ugye nagyobb tapasztalattal rendelkeztek, ők elmentek azt mondták: „zabrálni” – ez annyit jelentett, hogy lementek a faluba ezért-azért [„Zabrálás”: lopkodás, fosztogatás a szobiraty/szobraty=gyűjteni szó nyomán. – A szerk.]. Mindig megosztották velünk, akik nem tudtunk mozdulni, nagyon-nagyon jók voltak, és még nagy nyelvi nehézségeink se voltak, ami rengeteget jelentett.

Tudtuk azt, hogy mi hajóval megyünk haza. Valóban egy hatalmas nagy hajóval utaztunk. A románokat is hajóval szállították. Előttünk egy olyan hajó ment, ami felszedte az aknákat a Dunából. A Duna aknával volt tele, úgyhogy mi Mauthausenből, ami nincs olyan messze, és a Duna is lefelé folyik, három nap és két éjjel jöttünk hajóval. Május huszonkettedikén érkeztünk meg Pozsonyba. Mikor a pozsonyi várat láttuk, már mindegyikünk bögött persze, kint álltunk a szakadó

esőben. Nem volt híd, nem volt kikötő. A mi utolsó lakásunk ott volt a Zuckermandel elején, ami [a háború előtt] egy olyan gettónak számított. Megállt a hajó pont az előtt a ház előtt, ahonnan elvittek. Megálltak, és akkor úgy kiesett a számon az, hogy „Hát azért valami tisztesség van bennük, innen vittek el, és házhoz is szállítanak”. Szóval így kerültem haza. Át akartam menni persze, erre megszólalt a kapitány: „Tessék itt maradni, most megyek az orosz kommandantúrára [Katonai parancsnokság. – A szerk.] engedélyt szerezni, hogy kiszállhassanak, mert magukat az amerikaiak szabadították fel.” Nagyon megsajnálunk, szegény kapitány megőrült! Hát az amerikaiak az oroszokkal együtt harcoltak, azok barátok, mi az, hogy egy külön engedélyt?! Elment, erre én mondtam ott az egyik asszornynak: „Tudod, mit, én meglógok. Én mostanáig itt feküdtem, én nem vagyok hajlandó itt maradni.” Egy faléc volt föltéve a partra, erre ráálltam, és az egyik asszony még utánam kiabálta: „Te, beesel a Dunába!” Hát én erre: „Úszni még tudok.” Szakadt az eső, és egy pasi állt a parton, úgy odakönyökölve a kerítéshez, és nézi, hogy én hogy imbolygok ezen a lécen. Odaérek hozzá, de nem tudtam a lábamon állni, ezért segített nekem. Az az asszony, akinek mondtam, hogy megyek, ő is jött, őt is lesegítette. Azt mondom: „Legyen olyan szíves, adjon nekem egy koronát, telefonálni akarok.” Nem tudtam, ki él, ki nem. Erre elmosolyodja magát: „Az a telefon még nem működik, de itt van pénz”, és adott egy százast. Ez az asszony, akivel mentem, felkiáltott: „Hűha, ilyen gazdagok vagyunk, megyünk a Carltonba aludni.” Aztán kiszült, hogy egy kilo eper került száz koronába.

Megindultunk a város felé, és szembejött velünk az akkori rabbink, doktor Frieder két másik zsidóval. Látja, hogy a hajóról jöttünk, haj nélkül, kopaszon. Azt mondja: „A lányok a hajóról jöttek, már hozom az engedélyt, a kapitány telefonált. Itt mindenki kiszállhat.” „És hová menjünk, nem tudjuk, mert...” „Menjete a zsidó konyhára enni.” Mondom: „Az hol van?” Hát itt és itt, ahol ma a Chez David van, ott volt a konyha. Mentünk oda, benyitottunk, zsúfolva férfiakkal, mindenki cigarettázott, olyan füst volt, hogy alig láttam. Viszont a konyharészlegben dolgozott egy ismerős néni, anyámat is jól ismerte, nagyon szép bőrületük volt valaha itt, Pozsonyban, ő főzött. Meglát minket, nagyon megőrült, azt mondja: „Üljetek le.” Leültünk, hozott nekünk tejes kávé, kuglófot. Azt hittük, hogy ezt álmodjuk; elkezdtünk enni. Erre ez a sokadalom, ami körülöttünk állt, rákezd: „Nem voltál az anyámmal, nem láttad a testvéreimet, nem láttad a kislányomat?” Egyik a másik után csupa kérdés volt. Erre megszólalt a nő, aki főzött: „Maradjanak csöndben, nem látják, hagyják, amíg ez a két asszonyka itt eszik!” Erre az egyik idősebb férfi, aki a lányát kereste, sírva fakadt, és azt mondta: „De hát csak esznek, esznek, esznek, és nincs vége, és egy szót sem szólnak, hát meddig várunk még?!” Szóval, ez volt a megérkezésem első napja.

Az ismerősök nagy százaléka nagyon kedvesen üdvözölt, sőt volt olyan ismerős is, akinek könnyes volt a szeme. Rémesen néztem ki természetesen, nagyon soványan, haj nélkül, úgyhogy három-négy esetben is volt, hogy meghívtak enni. Nem is akkor éreztem a gyászt – nem egyedüli eset, amit mondok. Akkor még nem éreztem, egyetlenegy fontos dolog volt a részemre: enni, enni, enni. Főleg a nem zsidó ismerőseim hívtak meg, hogy nincs senkim, hát gyere fel, és akkor így felmentem. A pechem csak az volt, hogy akkor nem nagyon lehetett még kapni dolgokat, úgyhogy háromszor is egymás után paprikás krumplic volt. De az is ízlett, a lényeg csak az volt, hogy valamit a gyomorba tehessek. Igazán csak jót mondhatok. Inkább csak hallani hallottam, hogy a többieknek igenis volt agresszív megjegyzésekben részük, mármint hogy többen jöttek vissza, mint ahányan elmentek, de velem hasonló nem történt.

A háború előtt volt egy komplett, berendezett négyszobás lakásunk. A végére már csak az lett – mert költözködni kellett négyszer is a háború alatt –, hogy maradt egy két és fél szobás lakás a valahai Zuckermendel kezdetén, egy olyan házban, ahol fürdőszoba sem volt. Ugyan ez is komplett be volt rendezve, kicsit több bútorral is, mint ami kellett volna. Én ide nem tettem be a lábamat, mert ott még nem tartottam, hogy képes lettem volna belépni oda, ahol utoljára a szüleimmel laktam, mikor már tudtam, hogy velük mi történt. Viszont aludni is kellett, nemcsak enni. A Ventur utcában találkoztam az akkori legjobb barátnőmmel, persze rég nem tudtunk egymásról semmit, összecsóoltuk egymást, és sírtunk örömünkben, hogy újra találkozunk. Egy idegen asszony, aki ezt látta, megállt, kinyitotta a táskáját, elővett egy tiszta zsebkendőt, és odaadta nekem – ez volt az első saját tulajdonom. Ő is azt kérdezte: „És hol alszol?” Mondtam, hogy egyelőre két helyre is meghívtak. Azt mondja: „Tudod, mit, nekem van hol, ott még alhatunk egy hétig is, gyere velem.” Hát ez nagy öröm volt. A Fürdő utca sarkán, a későbbi Kalina László néven ismert író és kabaretistánál voltunk. Ott kapott egy lakást, ahol az eddig egyedül élt. Azt mondta, hogy addig ott maradhatunk nála, amíg nem találunk valami jobbat vagy valakit a családból, akinél ellehetnénk. Majdnem egy hétig ott is aludtunk. Ő is itt-ott igyekezett ennivalót szerezni, de már az ennivalóval kevesebb gond volt. Valaha az édesanyámék, akinek a testvérei itt voltak [Pozsonyban éltek], éveken keresztül egyszer egy héten délután a kávéházba jártak, mégpedig a Carltonba. Meghallottam, hogy ott lehet kapni valami kávészerűséget, aminek semmi köze nem volt a kávéhoz. Valami fekete ital volt, de lehetett hozzá kapni nagyon jó kenyeret. Hát gondoltam, na ide bemegyek. Bementem, leültem, erre a főpincér, akit úgy hívtak, hogy Kiss úr, odajött hozzám, és azt mondta: „Nohát fiatalasszony, hogy én hogy örülök, hogy önt látom! A kedves mama és a nénik hogy vannak?” Mondom neki, senki sem él, csak én egyedül. Elment – közben már egy pincérnél megrendeltem ezt a feketekávé-szerűséget –, tizenöt-húsz perc múlva egy nagy tálcát hozott elő a lehető legjobb ennivalóval. „Nagyon-nagyon sajnálom, hogy csak önnek adhatom ezt, és nem egyúttal az édesanyjának és a néniknek is.” Ilyen is történt velem. Én ebben az időszakban, akárhogyan is gondolkozom, rosszat nem tudok mondani.

Közben visszajött az édesapám legfiatalabb öccse. Vidor Bélának hívták. Ő csak Terezínben [lásd: Theresienstadt] volt. Nős ember volt, és volt egy szövetkezeti lakása [Vidor Bélának a háború előtt is ebben a lakásban laktak, de akkor még bérlakás volt, majd 1945-től – mint minden bérlakás – a lakásszövetkezet tulajdonába került. – A szerk.]. Ezt a lakást minden nélkül azonnal visszakapta. Ez egy háromszobás lakás volt, de olyan sokan jöttek, hogy nem játszott szerepet, hogy szövetkezeti vagy nem szövetkezeti, betettek volna oda akár háromgyerekes családot is. Létezett egy hivatal, a mai Obchodná utca sarkán, „Repatriačný úrad” [szlovák: 'Hazatérők Hivatala'], úgy hívták. A hazatérőknek ott kellett jelentkezniük, mindenki kapott ötszáz vagy ezer koronát, ami akkor elég sok pénz volt. Az iroda a második emeleten volt, a folyosón. Ahogy az ember a lépcsőkön felment, tele volt írva nevekkal és címekkel. Ezt mindig mindenki elolvasta. Mikor én itt jelentkeztem, hogy visszatértem, én is felírtam a nevemet. Kétszer is ki kellett törölni a címemet, mert mindig más volt. Mire ez a bácsim megjött, rögtön ő is odament, onnan szedte, hogy hol talál meg engem. Meg is talált, és így kerültem őhöz lakni. Ez nagyon megfelelő megoldás volt, az ő részükre is, számomra is. Én pontosan tudtam akkor már, hogy a szüleimmel hány órákor végeztek, és hogyan történt. Nem sokkal utána azt is megtudtam, hogy az akkori férjem is ott pusztult el. Szintén elgázosították, de miért?

A volt férjemnek [Oskar Klopstock], aki nem jött vissza, volt egy jó barátja, egy jegyző. Egyszer egy koffert együtt összecsomagoltunk, még a háború alatt. Ezt elvitte megőrzésre ehhez a pezinoki [bazini] barátjához. Én őt nem ismertem. Mikor hazajöttem, és semmim nem volt, hát ez a koffer jó lett volna nekem. Nem emlékeztem rá, hogy van-e itt a ruhaneműn kívül valami más is. No de hogy kerül majd az ide, én nem tudom elhozni. A cím megvolt, és a bácsim azt mondta: „Nézz ide, valahol találsz egy expedíciós irodát, menj be, ha járnak valamerre, elhozzák neked.” A Hviezdoslav téren egy kis üzletet láttam, ahol ki volt írva, hogy expedíció. Fogtam magam, bementem és megkérdeztem, hogy nem tudnák-e elhozni – nem is koffer volt, hanem láda. Erre mondták, igen, el tudják hozni, csak a dátumot nem tudják megmondani. Mivel üresen nagyon drága lenne, ha van ott dolguk, visszafelé elhozzák. Érdeklődjek két hét múlva. Odaadtam a címet, és értesítettek, hogy itt van. Nem volt telefon, csöngettek, és egy jóképű fiatalember állt az ajtóban, és mondta, hogy most jött Pezinokból, ez és ez az utazási iroda. Ő ennek a tulajdonosa (kis iroda volt, összesen négyen voltak ott, de volt egy teherautójuk), és elhozták Pezinokból a ládát. Van két munkás is vele, akkor felhoznák. Egész boldog voltam. Felhozták, és mondtam, hogy tegyék le. A szobámba letették. A munkások elmentek, és erre rám néz: „Ki fogja tudni nyitni?” Mondom: „Nem tudom, de majd meg próbálom.” „Jaj, hozzon nekem valami fejszeszerűséget.” Kimentem a bácsim konyhájába, behoztam valami feszítővasat, és kinyitotta nekem. Mondom, köszönöm szépen. Borzasztóan néztem ki, meg kell hogy mondjam. Most is elég karcsú vagyok, de még soványabb voltam, hajam nem volt még. Kezdett kirakodni; volt benne valami nagyon kevés alsóruha is, de volt benne ágynemű, ami rengeteget jelentett akkor részemre. Azt mondta: „Hogy maga milyen gazdag, hét lepedőt számoltam eddig! Kinek van ma a háború után hét lepedője!” Szóval, nagyon jópofa volt. Megköszöntem szépen. Tudtam már akkor, hogy hívják. Még egyszer jött, és elhozta számlát, nem tudom, mennyi volt már az összeg, és azt mondta: „Hoztam még valamit”. Kávét nem lehetett még akkor kapni. Azt mondta: „Szereztem kávét, csinálj belőle kettőnknek egy kávét.” Így kezdődött az ismeretségünk. Ez volt a Ladislav Löffler nevű férjem. Löfflerék Morvaországból származnak, Hodonín városban laktak. A későbbi férjemnek a nagyapja Masarykkal együtt járt iskolába.

Studienkának [Szentistvánkút] hívják a falut, ahol a férjem született [Szentistvánkút – Pozsony vm.-ben lévő nagyközség volt, 1910-ben 1700 fő, szlovák lakossal. – A szerk.]. Az Malackától nincs messze. Malackán járt elemibe, és aztán idekerült Pozsonyba, idejöttek az első világháború után. Az apja közben meghalt, az özvegy anyjával, nővérével és a sógorával élt. Zsidók voltak, de szintén nem vallásosak. Itt járt a kereskedelmi akadémiára, itt érettségizett Pozsonyban. Utána Bécsben volt valamilyen egyéves, ma azt mondanák, hogy bakalár [szlovák: 'tanfolyam'], ami exporttal foglalkozott. Visszajött, és akkor Schenkernél lépett állásba. Ez volt Európában a legnagyobb expedíciós vállalat. Európa-szerte néhány ezer alkalmazottal rendelkezett. Prágába is kiküldték őt, aztán Brunnbe. Egy ideig ott is maradt. Mikor Prágába bevonultak a németek, akkor rögtön visszatért, de itt közben már Szlovák Állam [lásd: Szlovákia (1939–1945)] lett. Pozsonyban maradt, és a háborút is itt élte át hamis papírokkal. Nagyon jól nézett ki, szőke haja és kék szeme volt. Az anyanyelve szlovák.

Eszem ágában sem volt férjhez menni. Tudtam, hogy el tudom magam tartani egyedül is, hisz négy nyelven beszélek. Állást kaphatok, és hívtak is már, viszont én még mindig nem éreztem magam jól. Közben a nyár is valahogy elmúlt. Ők a hegyekben rejtőzködtek, így menekültek meg. Aztán Pöstyénben laktak, ott voltam náluk egy ideig, hogy valahol magamhoz térjek. Rosszul néztem ki.

Egyik nap olyan rettentő rosszul lettem, és olyan fejfájásom támadt, hogy akivel gyakrabban voltam együtt – ez volt a Löffler –, hívta a mentőket, s bevittek az állami kórházba. Konstatálták, hogy agyhártyagyulladásom van, mégpedig fertőző. A kórház tele volt természetesen sebesült katonákkal, oroszokkal. Én egy külön szobában feküdtem, mert én voltam az egyetlen fertőző beteg agyhártyagyulladással. Szerencsére akkor fogalmam sem volt róla, hogy ez milyen veszélyt jelent, de elkezdtek kezelni. Penicillin abban az időben létezett, tudtak róla, de itt nálunk az országban még nem volt [A penicillin tömeggyártása 1940-ben kezdődött meg az Egyesült Államokban, de az 1940-es évtizedben se Csehszlovákiában, se Magyarországon nemigen lehetett még hozzájutni. – A szerk.], ezért helyette egészen más gyógyszert kaptam, amit azonban szintén hatóránként kellett injekciózni [beadni]. A lényeg az, hogy tényleg jobban lettem tőle.

Annak idején a Dérer professzor volt a klinika elnöke. Időként, nagyon ritkán, rengeteg orvos tartott nagyvizitet. Reggel jött a nővér – apácanővérek voltak –, friss hálóinget adott, és kezdte a már kissé megnövő hajamat fésűlni. Én meg könyörögtem, hogy ne tegye, mert borzasztóan érzékeny a fejem. Erre azt mondta, muszáj, mert megyek demonstrációra. „Te jó isten! Hát én járni sem tudok, én alig tudok felülni!” – kétségbe voltam esve. Perceken belül megjelent a Dérer professzor a rengeteg orvossal és ápolónővel. Kisült, hogy egyedüli egy olyan voltam, akinek aránylag rövid időn belül segített az a gyógyszer, amit penicillin helyett használtak. Ahogy vizsgált, nagyszerű minden, ahogy hozzám ért, azt mondja az egyik ápolónőnek: „Mérje csak meg a paciens lázat!” Harminckilenc fok volt a lázam. Azt mondja: „Hát akkor máma sehova sem megyünk.” Kivonultak, és én egyből elkezdtem bőgni, hogy most, amikor már jól vagyok, ilyesmi történik. A két ápolónővér apáca biztatott: „Ne sírjon, nincs rá ok – mondja nekem –, maga nem akart menni, attól kapott ilyen magas lázat.” Mondom, „nővérke, ne mondjon ilyet, hát a professzor csak tudja”. „Honnan tudná, az csak professzor, de én főnővér vagyok!” Neki volt igaza, mert két nap múlva teljesen rendben voltam.

Még egy unokabátyám is visszajött a táborból. Dachauból jött vissza. Engem senki nem látogathatott meg, mert mindenütt kisgyerek volt, és én fertőző voltam. Az egyetlen ember, aki naponta bejött hozzám a kórházba, dacára a figyelmeztetéseknek, és aki azt mondta, hogy ő nem fél, az volt a Löffler, az én későbbi férjem. Itt-ott hozott nekem valamilyen speciális ennivalót is. Két hónapig bent voltam a kórházban. Valóban rendbe hoztak. Amikor elbocsátottak, ő jött el értem. A szobaorvosom megkérdezte: „Kivel él?” Mondom, „hát én tulajdonképpen egyedül élek, mert van ugyan egy szobám a bácsiméknál, de ők mind dolgoznak, ezért én mindig egyedül vagyok”. „Egyedül nem maradhat, mert el fog tartani még egy jó fél évig vagy még tovább is, hogy egyedül nem lehet, különféle következményei vannak ennek a súlyos agyhártyagyulladásnak.” Elmentünk, és útközben nemhogy megkérte volna a kezemet, helyette azt mondta: „Na látod, nem lehetsz [egyedül], össze kell házasodnunk.” És tényleg így történt: 1946-ban már össze is házasodtunk.

Az én férjem, a Löffler 1938 vége felé, amikor már háborús hangulat volt mindenütt, és kezdődött a kivándorlási hullám, el akart menni. Lekéste. Mire odakerült a sor, már nem tudott menni. A háború után újrakezdődött a kivándorlás. Rengetegen visszajöttek, és azt mondták, ebben az országban nem maradnak, inkább kivándorolnak. Nagyon sokat dolgoztunk – én is vele dolgoztam, neki már akkor volt saját spedíciós vállalata. Éjjel-nappal dolgoztunk, szombat-vasárnap, rengeteget. A kivándorlók akkor vihetek még egy vagon berendezést is, mindenfélét, külön engedéllyel még ezüstöt is vihetek. Rengeteg ilyen történt, tényleg nagyon jól kerestünk. Azt mondta, siessünk, ne késünk le megint. Lekéstük ezt is. De igazán egyikünk sem nagyon akart elmenni, mert ha igen,

akkor nem érdekelt volna annyira a kereset, hanem elmentünk volna. A harmadik ilyen alkalom volt az 1968-as év, amikor a meglévő ismerősöknek legalább a fele elment. Akkor már nem is akartunk igazán elmenni. Én itt születtem, a családom másfél százada itt élt, ebben a városban. Én a szülővárosomat nagyon-nagyon szeretem, és otthon én csak itt érzem magam. Az igazság az, hogy bármilyen veszély fenyegetett, én innen soha nem akartam elmenni.

Egy baráti házaspárnak sikerült átkerülnie Ausztriába, nagy nehezen el tudtak intézni kivándorló útlevelet, hogy lemennek Palesztinába. Leálltak Bécsben – az asszonynak egy nagyon nagy kötődése volt ott. Nagyon ügyes volt, ott is maradtak, nem mentek tovább. Itt-ott kaptam egy levelet vagy telefonált, hívott ki bennünket. Az volt az egyetlen eset, amikor mind a ketten arra gondoltunk [hogy el kellene menni]. Mindketten dolgoztunk, közben megszületett a kislányom, Anna [1948-ban]. Aztán ez a gondolat, hogy innen külföldre elmenni – mindig jobban és jobban eltávolodott tőlem, úgyhogy végül maradtunk.

Mivel a fasizmus az életünket vette el, gondoltam, az egyetlen megváltó lehetőség a kommunizmus marad. Természetesen nem tudtuk – azt hiszem, alig valaki lehetett, aki tudta volna –, hogy tulajdonképpen kicsoda is ez a Sztálin. Anyámnak volt egy barátnője, aki családotul elbújva életben maradt. Párttagok voltak valamennyien. A fia orvos volt, azt mondta: „Kató, ott a helyed a pártban. Jelentkezzél, légy szíves!” Elhozta nekem a kérdőívet is. Én a kérdőívet rendesen kitöltöttem, és egy szép napon elindultam, hogy leadom. Az Óvárosban laktam, a kommunista pártnak az óvárosi központja az Óvárosházán volt. Elmentem az Óvárosházára, ott ki volt írva, melyik irodahelyiségbe kell menni. Kinyitottam az ajtót, hát rengetegen voltak. Félkörben íróasztalok, ott is elég nagy füst volt, mert a háború után mindenki erősen dohányzott. Jobb kéz felől egy fiatal férfi ült, meglátott és rám kiáltott: „Végre valahára megjöttél, neked is itt a helyed!” Ránézek, ez a Zuckermann lakó német fiatalember volt, akitől mindig félttem. Pozsony nem volt olyan nagy város, hogy ne ismertük volna legalábbis látásból egymást. Erről tudtam, hogy zsidókat fogdosott össze, és azt is tudtam, hogy rettenetesen veszélyes. Számtalanszor előfordult, ha el akartam menni hazulról – és gyakran igyekeztem csillag nélkül –, ha őt megláttam, mindig megálltam és vártam, míg ez eltűnik. És ez az alak ült ott bent a pártban, mint valami funkcionárius. Ránéztem szóltanul. Megfordultam, kimentem az Óvárosház udvarára, eltéptem a kérdőívet és elmentem. Soha többé nem gondoltam arra, hogy én valaha is belépjek a pártba, ahol ilyesmi lehetséges. Ez nagyon jó dolog volt, mert sokkal-sokkal később hallottam, hogy tulajdonképpen mi történt a Szovjetunióban.

Az 1940–1950-es évek fordulóján csak a párt vezető szerepét hangoztatták mindenütt. A sajtó, a rádió állandóan a munkára buzdított, amellyel az egyszerű emberek hozzájárultak a „haza építéséhez”. Az igazi eseményekről, melyek a politikai kulisszák mögött folytak, a háttérrel azonban szó sem esett. 1952-ben, a Slánský idejében [lásd: Slánský-per] ültünk a rádiónál, csak hallgattuk, és azt hiszem, pontosan úgy jártunk, mint a lakosoknak a nagyobbik fele. Mikor először hallgattuk a közvetítéseket, azt gondoltuk: „Te jó isten, ez létezik, hát ez igazán rettenetes, hogy mire képesek az emberek?!” Gyanús kezdett lenni azonban a vádaskodók beszédmodora, ültünk és figyeltünk, de valahogy az volt folyton az érzésünk, a férjemé és az enyém, hogy isten ments, hogy megtudják, hogy Londont hallgatok. De amikor az itteni kihallgatások folytak, olyan furcsán, szajkó módjára fújták, olyan lélektelen mondatokat hangoztattak. Ez valahogy nem tetszett. Igyekeztünk valami mást megtudni, más forrásokból is. Amikor sor került a letartóztatásokra, olyanokéra, akikről tudtuk, hogy a világ legbecsületesebb emberei, ez borzasztó volt. Amikor ezek a konstruált

[koncepció]s perek folytak, akkor először gondoltunk rá mind a ketten komolyan, hogy ebben az országban megmaradni nem lehet – közben Magyarországon a Rajk-per folyt –, hogy valahogy át kell jutni Ausztriába. De ez csak terv maradt.

Én először egy építővállalatnál voltam állásban elég rövid ideig. A leghosszabb ideig a „Domáce potreby” (Háztartási üzlet) igazgatóságán dolgoztam. A férjemet elhelyezték Nyitrára. Oda mentünk lakni, tíz évig maradtunk ott. A lányom a közgazdasági középiskola tanulója volt akkoriban, ott is kapta meg az érettségi bizonyítványát. 1966-ban visszakerültünk Pozsonyba. Itt léptem be ebbe az állásba. Kétszázhuszan voltak itt alkalmazva, nem ismertem itt senkit. A propagációs osztály vezetője voltam, az én feladatom volt az is, hogy az éves vásárok ellátását biztosítsam. Az éves vásárokat Léván és Párkányon is megrendezték, tehát engem oda osztottak be, ahol főleg magyarul beszéltek. Kijártam ezekre a helyekre. A vásár előtt már egy héttel hamarabb kiutaztam oda. Bebiztosítottam a bódékat, az eladók szálláshelyét. A vásárok általában egy hétig tartottak. Miután ezt elintéztem, a megnyitásnál természetesen mindig ott voltam, mert én voltam az úgynevezett „poverníčka” [szlovák: ’megbízott’]. Ha befejeztem a munkámat, hazamehettem. Mondom, hogyan jutok én haza, nincs se autóbuszom, semmi. Találkoztam ott a „plánovacossal” [szlovák: ’tervező’], aki azt mondja, hogy az igazgató most megy haza a kocsijával, biztos magát is elvinné. Én nem ismertem, de megszólította ez a „pláner”. Persze, nagyon szívesen elvisz, csak legyenek egy órákor a benzinpumpánál [benzinkút]. Pontosan egy órákor a benzinpumpánál voltam, beültem egy nagy fekete kocsiba. Ő beült a sofőr mellé azzal, hogy nekiindulunk. Tíz perccel később senki sem élt, csak én. Az igazgató azt mondta a sofőrnek: „Daj plyn!” [szlovák: ’Adj rá gázt!’] Az rálépett a gázra, és nekiment egy villanyoszlopnak. A két kezemet az arcom elé tartottam, amikor láttam, hogy nekimegyünk, de aztán már nem nagyon tudtam dolgokról. Szembejött velünk egy autóbusz, látták a szerencsétlenséget, megálltak, kiszálltak belőle, és jöttek a balesethez. Egyszerre csak az egyik azt mondja: „Hallok itt nyögést, itt valaki még él.” Erre látták, hogy én ott fekszem. Volt velük egy ember, akinél volt egy fejsze, evvel vágtak egy olyan nagy lyukat, hogy ki tudtak engem húzni. Aztán bevíttek a lévai kórházba.

Így estem rokkantságiba az 1960-as évek végén. Komoly sérüléseket szenvedtem. A csigolyám, a hátgerincem két helyen volt eltörve, a fejem megsérült, de végül mégiscsak rendbe hoztak. Így történt, hogy idejekorán betettek rokkantsági nyugdíjba, és aztán csak később kezdtem el mint idegenvezető dolgozni. A nyugdíj után huszonhat évig egy utazási irodánál dolgoztam. Eleinte csak besegítettem, de aztán kedvet kaptam ehhez a munkához. Nagyon gyakran vezettem németeket a DDR-ből [Német Demokratikus Köztársaság] és az osztrákokat is az úgynevezett szocializmus idején.

Nem volt színjáték [színdarab], nem volt premier, hogy ne néztük volna meg. Én mindig is nagyon szerettem színházba járni. Tévé volt. Itt, Pozsonyban az ember Bécset is nézhetett, viszont Nyitrán Pestet is lehetett nézni. Amikor visszakerültünk Pozsonyba, a tévé abszolút kielégítő valami volt, de azért színházba szigorúan jártunk. Minden ebéd után megjelent a „Večerník” [Esti Hírlap]. Olyan pozsonyi nem létezett, aki „Večerník”-et ne vett volna. Egy időben járt nekünk a „Pravda” is, ezt nagyon jól informált újságnak tartottuk. Aztán a „Pravdát” kihagytuk, de a „Večerník” mindennapi újság volt, az biztos.

Főleg én jártam rendszeresen külföldre, leginkább Pestre. Azért jártam Pestre, mert az édesapámnak két fiútestvére, három lánytestvére volt, és mindenki életben maradt – nem éltek itt

Csehszlovákiában –, csak az apám nem. Tehát én rögtön felvettem a kontaktust, ahogy hazajöttem, és minden második hónapban legalább lent voltam Pesten pár napig az unokatestvéreimnél, akár egy hétig is. Az útlevéllal sem volt gond, simán megkaptuk. Amikor a lányom megszületett, és kicsit nagyobb lett, a Balatonon voltam vele egyszer-kétszer. A férjemmel kétszer is voltunk. Általában mindig sok dolga volt, és így nem tudtunk menni. Üdülni is mehettünk a Tátrába, néhányszor voltunk ott is, de sehol másutt nem.

Volt az a bizonyos baráti házaspár, akik Bécsben letelepedtek, nagyon szorgalmasak voltak, és jól is ment a soruk. Leveleztem velük, jó barátnőm volt. A férje komolyan megbetegedett, és meg is halt. Erre telefonon is felhívott, hogy meghalt a férje, ekkor és ekkor van a temetés, és elvár engem. Mondom: „Hát tudod, hogy hozzátok nemcsak útlevél kell, hanem kiutazási engedély is.” Azt mondja: „Igen, én ezt tudom, és ezért írásbeli meghívót küldtem.” Ez egy előírás volt, de csak nyugat felé. A kérvénnyel együtt az írásbeli meghívót is beadtam. Annak idején ez úgy volt, hogy kiküldtek egy rendőrszerűséget, aki még ki is kérdezte az embert. Én otthon voltam, ez bejött civilben, és bejelentette, hogy milyen ügyben. Bevezettem őt a nappaliba, leültünk egymás mellé, még egy kávét is főztem neki. Kezdtünk beszélgetni, kikérdezett, bár minden ott állt a kérvényben. A szüleimnél abban a rubrikában, hogy hogyan hívták a szüleimet, az apámnál is és az anyámnál is keresztet tettem. Azt kérdezte: „Ez mit jelent?” Mondom: „Nem élnek, Auschwitzban pusztították el őket ekkor és ekkor” – még pontosan mondtam is. Erre rám néz egy kicsit mosolyogva: „Ezt mindenki elmondhatja, lehet, hogy közben Amerikában élnek, s ott jól megy a soruk.” Ez olyan mérhetetlenül bántott, hogy gondolkozás nélkül felálltam, ránéztem, és azt mondtam: „Mars ki, aki így beszél velem az én mártírhalt szüleimről, annak nincs itt mit keresnie, mars ki!” Ez úgy megijedt, azt hitte, hogy megverem vagy nem tudom, mi, inkább kiment. A kalapja az előszobában maradt, azt még utánadobtam, elkapta. Hazajött este munkából a férjem, mondom, „én nem tudom, hogy nem kapok-e holnap felmondást”. Vártunk, vártunk, de nem kaptam felmondást, semmit. Viszont útlevelet sem kaptam Ausztriába, így nem jutottam el sehova.

Nagyon érdekes volt az 1968-as év. Állásban voltunk, én idegenvezetőként eléggé meg voltam elégedve. Nem voltak nagy igényeim. Az ember örömet találhatott, kultúréletet is élhetett, a remek színházi előadások egymást követték. A férjem főkönyvelő volt egy cégnél. A kollégái között egyetlenegy zsidó sem volt. Ez nem volt téma, pláne itt, Pozsonyban nem, ez egy abszolút toleráns város volt, ahol soha az ember nem tudta, igen vagy nem [hogy valaki zsidó-e vagy nem]. A szomszédaink a házban nem voltak zsidók, csak mi. Az igazgatóval jó viszonyban voltak. A vállalat igazgatója csak párttag lehetett, és ez egész szimpatikus volt, de szeretett felönteni a garatra. És mint ilyen, butaságokat csinált. Az embert ez bosszantotta. Istenem, hát egy ilyen fontos személyiség, és iszik! 1968. augusztus 21. előtt □Ekkor vonultak be a szovjet, magyar, kelet-német, lengyel és bolgár csapatok, és verték le az úgynevezett prágai tavaszt. – A szerk.□ tudtuk, hogy itt már mindenféle történik, éjfél után csöngött a telefon. Mivel én közelebb voltam hozzá, én ugrottam ki elsőnek az ágyból. Felveszem a kagylót, és a következőt mondja ez az igazgató, szlovákul persze: „Rémes, egyik tank a másik után, mennyi ember, csupa szovjet katona, borzasztó!” Azt mondom: „Hát igazgató ide, igazgató oda, maga egy részeg disznó!” Erre a férjem kiugrik az ágyból, kikapja a kagylót a kezemből, hogy milyen jogon merek úgy beszélni az igazgatóval. Közben odamentem – tudniillik lent lakunk a Leškován – az ablakhoz, és kiláttam az akkori Malinovská útra. Te jó isten, az egyik tank a másik után, hát ez tényleg igaz!

Mi az első emeleten laktunk. Alattunk a földszinten lakott egy nagyon kedves házaspár, doktor Gálík, az orvos a családjával. Három főiskolás fia volt. Jól megvoltunk egymás mellett. Az asszony Kecskemétről származott, egy szót másképp, mint magyarul, nem tudott. Odamegy az ablakhoz, és felkiabál nekem: „Kató, Kató, most telefonáltak a kórházból, hogy megszálltak minket az oroszok.” Mondom: „Tudom, nekünk is, én is most tudtam meg.” „Gyertek gyorsan le.” Lehetett olyan két óra felé éjszaka, lementünk úgy, ahogy voltunk, pizsamában. A férfi, az orvos föl és alá járkálva hajtogatta, hát most mit csináljunk, hát most mit csináljunk. Az asszony a legnagyobb lelki nyugalommal megszólalt: „Hogyhogy mit fogunk csinálni? Iszunk egy stampedli konyakot, aztán főzök egy feketét, azt megisszuk, ezt fogjuk csinálni.” Úgy is történt. Erre az asszony azt mondja: „Ugyan már, megéltünk egy háborút, ti itthon maradtok, férfit nem engedünk ki a házból. Mi, Katóval lemegyünk ide a sarokra, ahol élelmiszerüzlet van és bevásárolunk. Kell hogy otthon legyen liszt, tészta, rizs, cukor.” Közben hat óra lett, fogtuk magunkat mi, ketten, nők, felöltöztünk. Hétkor nyit, legyünk ott minél előbb. Hát már legalább egy kilométernyi sor állt ott. Kivártuk mégis a sort, közben beszélgettünk, bevásároltunk, alig bírtuk hazacipelni két nagy szatyorral az árut. Három hónapig a világon semmit nem kellett vennem, mert tele volt a spájz.

Az antiszemitizmus. Most nem akarom mondani, hogy egyre nagyobb méreteket öltött, de sokkal kisebb nem lett. Soha nem adódott konfliktus a zsidó származásom miatt. A szocializmus ideje alatt igyekeztem, hogy rögtön megtudják azt, hogy zsidó vagyok, mert mindig szerettem tudni, hányadán is állunk, ki az ellenség, ki a barát. Egyszer március nyolcadikán, nemzetközi nőnap alkalmából három órakor összeültünk az étteremben, ahol ebédet kaptunk. Ez még Nyitrán volt. Mindenki kapott egy csészét, persze abban nem tea volt, hanem bor, és egész jó hangulat kerekedett. Gondoltam, hogy tudnám ennek a rengeteg embernek megmondani, hogy megtudjam, ki az ellenség, és ki nem. Aki nem jött oda, az az igazgatóhelyettes volt. Ezért megkérdeztem: „És ez és ez, mi az, hogy nincs itt velünk ma?” Az egyik kolléga erre azt válaszolta: „Nem jöhet, mert behívták a templomba.” Mondom: „Templomba – egészen meglepve, hogy ilyen komoly párttag –, de most délután? És katolikus vagy evangélikus?” „Ugyan ne vicceljen, hát templom alatt a pártközpontot értjük mi.” Mondom: „Én már gondoltam, hogy tényleg maguk is a hit miatt járnak templomba, mert én igen.” Rám néz. „Igen, tudniillik – de akkor már felemeltem a hangomat, és elég hangosan mondtam, hogy legalábbis a közelebb ülők hallják, és aztán mondják a többinek – én zsidó asszony vagyok. Nem vagyok vallásos, de hívő vagyok. És legalább egyszer vagy kétszer egy évben bizony elmegyek a zsinagógába.” Nem is láttam meglepetést, bizonyára gondolták, nem tudom, de én abszolút jó viszonyban voltam, egészen addig, amíg nem kerültem nyugdíjba. Itt soha egy szót nem hallottam. Amikor a nyugdíj után idegenvezető voltam a Čedok utazási irodánál, nagyon sokat vezettem németeket. Vettem egy Dávid-csillagot, amit a láncomra tettem, és mindig azt hordom, hogy az első perctől kezdve lássák, ki vagyok. Ezzel a módszerrel nem jártam rosszul egy életen át. Mindig igyekeztem, vigyázzatok, mert én egy zsidó vagyok.

Nem vagyunk vallásosak, de én hívő vagyok. A lányomat nem vezettem ortodox szellemben, mert jómagam is szabad nevelést kaptam. Idegenvezetőként mindig be tudtam úgy osztani az időmet, hogyha akartam, bármikor el tudtam menni a templomba. Egyáltalán nem titkoltam a templomi látogatásokat, nem volt, aki előtt titkolnom kellett volna bármit is. Amikor a nagyünnepek vannak, a lányom is eljön velem a templomba. Nem imádkozik, nem beszél róla, ez nem téma. Olyan gyönyörű karácsonyfa, amilyen nekünk van minden évben, kevés helyen látható. Amióta a lányom férjhez ment az 1970-es években, újra feldíszítettük a karácsonyfát. Aztán amikor a lányom állásba

került, megismerkedett a mai férjével. A férje nem zsidó, hanem ateista, ezért ez lett a lányom is.

A lányommal egy fedél alatt élünk azóta is, amióta férjnél van. A lányom huszonhárom évig dolgozott a Smenában. A Prágai utcán volt a székhelye. A Smena könyv- és lapkiadó Pozsonyban, de van egy ilyen napilap is. A kiadó megszűnt kábé tizenöt évvel ezelőtt. Nagyon sok könyvet, eredeti szlovák műveket, valamint rengeteg fordítást is kiadott. Egyike volt a legnagyobb kiadóknak a szocializmus alatt. A vejem az építészeti szakmában dolgozott, a bársonyos forradalom után egy önálló építővállalatot alapított egy kollégájával. Kizárólag javításokkal és lakásfelújítással foglalkoztak, tehát házat nem építettek, csak javítottak. A rendszerváltozás után a lakásokat meg lehetett venni, és nagyon sokan átalakították a fürdőszobákat, konyhákat. Nagyon-nagyon sok dolguk volt. Így dolgozott egész tavalyig [2003-ig. – A szerk.], aztán abbahagyta, most nyugdíjas. A lányom ugyancsak nyugdíjas. Van egy kertünk. Van ott egy kis víkendházuk, egész délutánokat ott töltenek, és mindkettejük legfőbb elfoglaltsága most a kertészet.

Nekik is egy szem lányuk van. Petra 1977-ben született. Nem vették fel az egyetemre, de aztán elvégezte a hároméves idegenforgalmi, elment egy fél évre au pairnek Londonba – tudott már angolul előtte, de ott tökéletesen megtanult. És amikor visszajött, angoltól és németből könyveket fordított. Az unokám most Hradec Královén [Város Csehországban. – A szerk.] lakik, van egy élettársa, és nagyban fordít angoltól és németből, de már nem könyveket, hanem szakmai szövegeket. Nagyon-nagyon sokat dolgozik, és ott nagyon meg vannak elégedve vele.

1989 a nagy társadalmi változások, a bársonyos forradalom korszaka volt. Minden istenáldotta nap az SNP téren voltam demonstrálni. Négyen voltunk együtt, két jó barátom és még egy asszony. Hogy jobban halljak és lássak, siettünk mindig előbbre, mindig elől, a korlátnál álltunk. A vicc az volt – már ezt akkoriban is nagyban mesélték –, hogy mikor a Čarnogurský is szónokolt, felment a pódiumra, körülnézett, és azt mondta: „A Löfflerné már itt van, akkor kezdhetünk” [Ján Čarnogurský – ügyvéd, politikus. Az 1970-es években a hívők és a politikai disszidensek védőügyvédeként nagy hírnévre tett szert Csehszlovákiában. 1981-ben egy politikai per kapcsán, amelyben védőügyvédként lépett fel, kizárták az ügyédi kamarából. 1988 júniusa és 1989 októbere között saját szamizdat lapot adott ki „Bratislavské listy” néven. 1989. október 15-én letartóztatták, és államellenes tevékenységgel vádolták. A bársonyos forradalom után Szlovákia politikai életének egyik vezető személyisége lett. 1990–1992 között a szlovák kormány alelnöke, 1991 áprilisától az 1992 júniusában tartott parlamenti választásokig a szlovák kormány elnöke, 1992–1998 között a Szlovák Nemzeti Tanács képviselője, 1997–1998 között az Európai Keresztény Demokrata Unió alelnöke volt. – A szerk.]. Én mindig ott voltam. Mikor aztán minden rendbe jött, már hiányzott is nekem. Ma már nem megyek sehová sem demonstrálni.

A rendszerváltás óta nem rosszabbodott a világ, annyira nem, hogy rizikó nélkül mondhatom meg a véleményemet. Én meg is mondom, de mindig kicsit olyan ijedten. Mindenütt megmondom, akár tetszik, akár nem tetszik. A családom is határozottan jobban él, mint éltünk. Meg lehet élni, nem olyan vészes. Mindig lehet valamit csinálni és pénzt keresni, csak akarni kell. Persze meg kell szokni a fiatalabbjának úgy élni, mint az amerikaiak, hogy hiába volna nem tudom, hány akadémikus titulusa, ha arról van szó, hogy utcát fog söpörni vagy edényt mosni, amíg nincs jobb, ezt is meg kell tennie. Ez az, amit nálunk még nem tanultak meg.

Mindenképpen nagy változás jött: a zsidók között ennyi összetartás, mint most, soha nem volt. Tudniillik itt összejövedelek vannak, remek előadásokat hallgatunk. Soha nem tudtam, hogy ennyi

zsidó van még, és kisül, hogy ki és hogy. Kulturális eseményekben sokkal gazdagabbak az összejövetelek. Viszont amit még a rabbi is szóvá tesz, hogy a vallás terén sokkal engedékenyebbek. Nincs elég ortodox zsidó, ma csak neológ zsidók vannak. A templomban csak akkor vagyunk ott, ha nagyünnepek vannak, de akkor is inkább traccsolunk.

1991-ben az első nyugati külföldi utam Izraelba vezetett. Nincs nekem ott senkim, ezért én az itteni utazási iroda, a Tatratur által szervezett utazáson vettem részt. Hét katolikus és egy evangélikus pappal voltam ott együtt. Egy barátnőm is volt velem, aki zsidó. Csodálatos volt, ugyanis elsőrendű idegenvezetőt kaptunk ott. Jómagam is az lévén, el kell ismernem, hogy ilyen tökéletessel még nem találkoztam. Azt hiszem, mindenütt voltunk, nyolc napig mindenhol, fürödtünk is sokat a tengerben, a Holt-tengerben és Vörös-tengerben is. El voltam bűvölve, mérhetetlenül boldog voltam. Négy évvel ezelőtt voltam ott másodszor. Állandóan drukkolok Izraelért, de azért nem szeretnék ott élni. Talán túlságosan közép-európai vagyok már ahhoz, hogy ott éljek. Borzasztóan sajnálom saját magamat, amiért öregszen, pedig még olyan sok látnivaló volna a világon. Most, amikor megengedhetnék magamnak egy szép utat, már fizikailag nem bírom.

Igyekszem, hogy a napjaimat úgy osszam be, hogy a fizikai és szellemi erőlétem egyensúlyban maradjon. A reggeli mellé kijár a napi sajtó, ezt amíg végigböngésem, eltart egy ideig. Utána egy fél órácskáig lemegyek sétálni, ha megengedi az időjárás. Kilencvennégy éves koromban már azért megérezem, ha a szél kellemetlen, vagy ha az eső áztatja az ember hátát. Legrosszabb esetben a balkonon tartózkodom, mert ugye, a friss levegőből sosincs elég. Délután a levelezés foglalja el az időmet, nagyon sok levelezőpartnerem van a világ minden táján. Estefelé szeretek olvasni, főleg történelmi tárgyú könyveket, azok közül is mindig a pozsonyi vonatkozásúakat kedvelem. Hatan vagyunk barátnők, hat özvegyasszony. Egyetlenegy zsidó sincs köztük, én vagyok az egyetlen, de olyan maximálisan tökéletes a viszony közöttünk, hogyha a hitközség valami előadást rendez, illetve valami garden partyt, egy-kettő mindig eljön velem ide egy kicsit szórakozni.

Kárpótlást kaptunk, volt ez nálunk is. Mi, akik lágerban voltunk, és azt hiszem, azok is, akik megmenekültek, azok is kaptak egy nagyon kis összeget Németországból. Tényleg, tehát ha átszámítjuk az eurót koronára, hát akkor lehet ezzel valamit kezdeni. Nem rossz, nem rossz. Én a magam részére, hát én nem számítgatok, mert nincsenek különösebb vágyaim, és ha az embernek szerényebbek a vágyai, akkor nincs hiba.